

**KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ**

**19. YÜZYILDA ÇARLIK RUSYA'SININ
TÜRKİSTAN COĞRAFYASINDA EĞİTİM VE
KÜLTÜR POLİTİKALARI**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Salih BAYAR

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Sevda ÖZKAYA SOFU**

KASTAMONU - 2019

**T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ**

**19. YÜZYILDA ÇARLIK RUSYA'SININ TÜRKİSTAN
COĞRAFYASINDA EĞİTİM VE KÜLTÜR POLİTİKALARI**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Salih BAYAR

**Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Sevda ÖZKAYA SOFU
Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Özlem COŞKUN
Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Sezgin GÜÇLÜAY**

KASTAMONU - 2019

TEZ ONAYI

Salih BAYAR tarafından hazırlanan “**19. Yüzyılda Çarlık Rusya’sının Türkistan Coğrafyasında Eğitim Ve Kültür Politikaları**” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri üyeleri önünde savunulmuş ve **oy birliği / oy çokluğu** ile Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tarih Anabilim Dalı, Yakın Çađ Tarihi Bilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı	Dr. Öğr. Üyesi Sezgin GÜÇLÜAY Fırat Üniversitesi	
Jüri Üyesi (Danışman)	Dr. Öğr. Üyesi Sevda ÖZKAYA SOFU Kastamonu Üniversitesi	
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Özlem ÇOŞKUN Kastamonu Üniversitesi	

18/06/2019

Enstitü Müdürü: Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU

TAAHHÜTNAME

Tezin içerisindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını bildirir ve taahhüt ederim.

Salih BAYAR

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

19.YÜZYILDA ÇARLIK RUSYA'SININ TÜRKİSTAN COĞRAFYASINDA EĞİTİM VE KÜLTÜR POLİTİKALARI

Salih BAYAR
Kastamonu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
Yakınçağ Tarihi

Danışman: Dr. Sevda ÖZKAYA SOFU

Altın Orda Devleti'nin siyasi varlığı sonlandıktan sonra bölgede etkin bir güç olarak ortaya çıkan Çarlık Rusya'sı, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkistan coğrafyasında yayılmacı politikalar izlemiştir. Çarlık Rusya'sının yayılma politikası XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürmüştür. Çarlık Rusya'sının, büyük bir coğrafyayı teşkil eden Türkistan'a yayılması tek bir hükümdarın döneminde ya da tek bir askeri sefer ile gerçekleştirmemiştir. Bu uzun süreç neticesinde Türkistan'da hâkimiyet kuran Çarlık Rusya'sı bu coğrafyadaki egemenliğini sadece askeri kuvvet ile sağlayamayacağını anlamış ve Türkistan'da eğitim ve kültür politikaları geliştirmiştir. Türkistan hanlıkları ise kendi aralarındaki çekişmelerden dolayı Rus yayılmasına karşı koyamamışlardır. Türkistan'da yaşayan Türk nüfusu arasında bir birlik olmadığından dolayı Rus yayılmasının önü açılmıştır. Türk toprakları Rus egemenliğine geçtikten sonra Çarlık Rusya'nın uyguladığı misyonerlik faaliyetlerine ve Ruslaştırma siyasetine açık hale gelmiştir.

Bu çalışma ile Çarlık Rusya'sının, Türkistan coğrafyasındaki Ruslaştırma siyaseti doğrultusunda, eğitim ve kültür alanındaki uygulamaları ortaya koyulmuştur. Bu bağlamda Rusya'nın yürüttüğü siyasetin Türkistanlılar üzerindeki etkilerinin ne boyuta ulaştığı ve Türkistanlıların sosyal ve kültürel yaşamlarına sirayeti konu edinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çarlık Rusya, Türkistan, Misyonerlik, Ruslaştırma, Asimilasyon.

2019, Sayfa 96

ABSTRACT

MSc. Thesis

**TSARIST RUSSIA'S EDUCATION AND CULTURE POLICIES IN TURKISTAN
REGION IN 19. CENTURY**

Salih BAYAR
University of Kastamonu
Social Sciences Institute
Department of History
History of Near-Age

Advisor: Dr. Sevda ÖZKAYA SOFU

Tsarist Russia, which emerged as an active power in the region after Golen Horde's politic entity come to an end, followed expansionist policy in Turkistan region as of second half of XVI. century. Tsarist Russia's Expansionist policy lasted until the second half of XIX. century. Tsarist Russia's expansion to Turkistan which occupies extensive land, did not become reality with just in single ruler's period or a single military expedition. In consequence of this long period; Tsarist Russia, becoming dominant power in Turkistan, understood that they couldn't ensure sovereignty with just military force and brought education and culture policy to Turkistan. And Turkistan Khanates could not resist against Russian expansion due to confliction among them. There was no unity among Turks living in Turkistan, so this paved the way for Russian expansion. Turk lands, after being under sway of Russian sovereignty, became vulnerable to missionary activities and Russianization policy carried out by Tsarist Russia.

With these activities towards Tsarist Russia's Russianization policy in Turkistan region, implementations in education and culture were executed. In this sense, it is discussed that the effects of Tsarist Russia's on Turkistan and contagion on social and cultural life of Turks.

Key Words: Tsarist Russia, Turkistan, Missionary, Russianization policy, Assimilation.

2019, Page 96

ÖNSÖZ

Tarih boyunca devletler siyasi hırsları ve ekonomik çıkarları doğrultusunda başta komşu memleketler olmak üzere yayılmacı politikalar takip etmişlerdir. Çarlık Rusya'sı da bu emeller doğrultusunda komşusu olduğu Türkistan Hanlıklarına karşı yayılmacı bir siyaset takip etmiştir. Bu siyasetini gerçekleştirirken askeri gücünün komşularından üstün olması Çarlık Rusya'sının emellerini gerçekleştirmedeki en büyük avantajı olmuştur. Fakat devletler ele geçirdikleri bölgelerde kalıcı olabilmek için bölgede yaşayan halkın düşünce sistemini, kendi devletlerinin arzuları doğrultusunda şekillendirmek istemişlerdir ve bunun aracı olarak eğitimi kullanmışlardır. Çünkü devletler, kendi içlerinde yaşayan insan topluluğunu kendi ideolojileri doğrultusunda yöğürmek istemişlerdir.

Çarlık Rusya'sının Türkistan coğrafyasındaki politikaları ile alakalı günümüze kadar yapılan bilimsel çalışmalar göz önünde tutulduğunda kullanılan temel kaynakların özellikle Türkçe araştırma ve inceleme eserlerin yanı sıra İngilizce ve Rusça olduğu görülmektedir. Ancak Osmanlı basınıyla desteklenmiş bir çalışmalar sınırlı kalmıştır.

Araştırma ve inceleme eserler ışığında hazırlanan bu çalışmada Osmanlı basından örnekler kullanılarak Çarlık Rusya'sının Türkistan coğrafyasında uygulamış olduğu politikalara daha geniş bir çerçeveden bakılmıştır.

Son olarak yapılan tez çalışmasının her safhasında bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim kıymetli hocam ve danışmanın Dr. Sevda ÖZKAYA SOFU'ya teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca her zaman destekçim olan kıymetli aileme ve arkadaşlarıma teşekkürü bir borç biliyorum.

Salih BAYAR

Kastamonu, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
KISALTMALAR	vi
GİRİŞ	1
1. RUSYA’NIN TÜRK İLLERİNİ İŞGALİ	6
1.1. Kazan Hanlığı ve Rusya.....	7
1.2. Kasım Hanlığı	12
1.3. Astrahan Hanlığı	13
1.4. Kazak Hanlığı.....	15
1.5. Hive Hanlığı.....	17
1.6. Buhara Hanlığı	20
1.7. Hokand Hanlığı.....	25
2. ÇARLIK RUSYA’SININ TÜRKİSTAN COĞRAFYASINDA EĞİTİM VE KÜLTÜR POLİTİKALARI	27
2.1. Türkistan’da Eğitim Kurumları.....	29
2.1.1. Mektepler	29
2.1.2. Kız Mektepleri	32
2.1.3. Medreseler.....	34
2.2. Kazan’ın İşgalinden XIX. Yüzyıla Kadar Türkistan Coğrafyasında Uygulanan Rus Politikaları.....	37
2.3. Çarlık Rusya’sının XIX. Yüzyılda Uygulamış Olduğu Politikalar.....	42
2.3.1. Ruslaştırma Siyasetinin Bir Unsuru Olarak Nüfus Politikaları	43
2.3.2 Rus Politikalarının Sistemleşme Süreci ve İliminskiy	45
2.3.3. Çarlık Rusya’sının Asimilasyon Politikasının Bir Aracı Olarak “Eğitim”	48

2.3.4. Çarlık Rusya'sında Kur'an Çevirileri Ve İslam'a Karşı Faaliyetler	63
2.3.5. Çarlık Rusya'sının Basın Yoluyla Ruslaştırma Siyaseti	69
3. RUS POLİTİKALARINA BİR TEPKİ OLARAK CEDİTÇİLİK	71
SONUÇ	86
KAYNAKÇA	90
ÖZGEÇMİŞ	96

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SÜTAD	: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vb.	: Ve Benzeri

GİRİŞ

Yüz ölçümü olarak çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Moğol Devleti'nin, Cengiz Han'ın ölümünden sonra çocukları arasında paylaşılmasının ardından Altın Orda Devleti, Batu Han önderliğinde vücut bulmuştur. Altın Orda toprakları Cengiz Han'ın oğlu Cuci Han'ın hissesine düşmüş olsa da ölümü üzerine bu topraklar Batu Han'a miras kalmıştır. 240 yıl boyunca Altın Orda Devleti'nin egemenliği altında yaşan Ruslar devlet teşkilatı ve devlet yönetimi açısından Altın Orda Devleti'nden çokça etkilenmişlerdir. Daha önce Altın Orda Devleti'nde Büyük Han'a bağlı memurlar vasıtası ile yapılan vergi toplama vazifesi İvan Kalita (1328-1341) zamanında Moskova Knezliği'ne imtiyaz olarak verilmiştir. Knez vergi toplarken kendi hissesi için de vergi toplamıştır. Toplanan paralar Altın Orda Hanı'na teslim edildikten sonra Moskova'nın kasasına oldukça yüklü bir miktar da kalmıştır. Altın Orda Hanları ise bu vergi toplama işinin kendilerine herhangi bir yük getirmeden ve eksiksiz olarak yapılmasından memnun olmuşlardır¹. Moskova'nın bu bağlamda ki ekonomik bağımsızlığı ve üzerlerinde bağlı oldukları Altın Orda'nın denetiminin olmaması ekonomik olarak güçlenmelerine sebep olmuştur². Daha sonra Moskova Knezliği'ne Moskova'da asayişin sağlanması görevi de verilmiştir. Bu durum Moskova Knezliği'nin mertebesini yükseltmiş ve Moskova'yı hemen hemen bütün Rusya'nın temsilcisi ve siyasi ve idari hayatın merkezi haline getirmiştir. İvan Kalita, Altın Orda Hanı'nın vekili gibi görülmeye başlanmıştır³. Moskova Knezlerine verilen bu imtiyazlar onlara devlet teşkilatı ve devlet yönetimi alanında ki gerekli bilgiyi ve tecrübeyi sağlamıştır.

X. yüzyılda Rus topraklarında yayılmaya başlayan Hristiyanlık, Moskova Knezliği'nde ve daha sonra oluşacak olan Çarlık Rusya'sında önemli bir yer tutmaktadır. XI. yüzyıl da birçok kilise Rus topraklarında faaliyete geçmiştir. Rus topraklarındaki Hristiyan misyonerlik faaliyetleri ilk olarak Havari Andreas ile başladığı düşünülse de Rus topraklarında Hristiyanlığın tanınırlığının artması İstanbul Patriği Foti tarafından görevlendirilen Aziz Kiril (ö.869) ve Aziz Metodiy'in

¹ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, TTK, Ankara 2014, s.107.

² Hamid Ziyayev, **Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele**, (Çev Ayhan Çelikbay), TTK, Ankara 2007 s. 39.

³ Ahmet Akmaz, “ *Rus Yayılmacılığının Sistemleşme Süreci*”, **B.Ü İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, C.I, Sayı 2, s.29.

(ö.885) çalışmaları neticesinde olmuştur. İstanbul Patrikliği'nin Rus topraklarındaki bu misyoner faaliyetleri Rusya'nın Hristiyanlığın Ortodoksluk mezhebini benimsemesinde önemli bir faktör olmuştur⁴. Kiev'de bulunan Rus kilisesi XIV. yüzyılın başlarında Moğolların Kiev'i tahrip etmelerinin ardından Vladimir şehrine taşındı. Metropolit Peter zamanında kilise Vladimir şehrinde bulunsa da kendisi genellikle Moskova'da ikamet ediyordu. İvan Kalita Rus kilisesinin Moskova'da bulunmasını arzuluyordu, bu sebeple Metropolit Peter ile iyi ilişkiler kurdu. Moskova'da büyük bir kilise inşa ettirdi. Metropolit Peter'in halefi olan Metropolit Feognost zamanında ise Moskova şehri Rus kilisesinin merkezi haline geldi⁵. Rus kilisesinin Moskova'ya taşınmasıyla birlikte Moskova Knezleri coğrafyalarında Hristiyanlığın temsilci konumuna yükseldiler. Moskova Knezliği Altın Orda'dan aldığı idari teşkilatlanmanın yanına bir de dini bir teşkilat ekleyerek merkezileşme yolunda önemli bir adım attı. Çarlık Rusya'sı daha sonraları Ortodoks mezhebini, işgal ettiği topraklarda yaymaya ve bunu bir Ruslaştırma siyaseti olarak kullanmaya başladı.

Altın Orda Devleti, Rusları egemenlikleri altına aldıktan sonra onların veraset sistemlerine müdahalede bulunmadı. Altın Orda hâkimiyetinin ilk yıllarında Ruslar tam bir bağıllık içindeydiler, knezler, hanlara bağıllıklarını göstermek ve topraklarını yönetebilme müsaadesi olan "yarlık" alabilmek için Altın Orda Devleti'nin başkenti olan Saray'a giderlerdi. Knezler aynı zamanda ihtiyaç halinde Hanlara asker sağlamak yükümlülüğü altındaydılar ve bastırdıkları paralarda bağıllıklarının göstergesi olarak Altın Orda Hanlarının adlarını zikretmek mecburiyetindeydiler⁶.

XIV. yüzyılın sonlarında Altın Orda Devleti yaşadığı iç karışıklıklar ve taht kavgaları yüzünden iyice zayıflamıştı. Sık sık han değişiklikleri yaşanıyor ve devlet içerisinde bir siyasi istikrar sağlanamıyordu. 1360 ve 1380 yılları arasında Altın Orda tahtı için toplam yirmi beş han taht mücadelesinde bulunmuştur⁷. Moskova Knezliği, Altın Orda Devleti'nin yaşadığı bu karışıklık ortamından faydalanarak bağımsız bir devlet gibi davranmaya başladı ve 1374'de vergi göndermeyi bıraktı. Moskova'yı

⁴ İlyas Topsakal, **Rus Çarlığı ve Türkler Rus Misyoner Kaynaklarına Göre (1552-1917)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 83-84.

⁵ Kurat, Rusya Tarihi...s. 108.

⁶ İlyas Kemalolu, **Rusların Gözüyle Türkler**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2015 s.32 -33.

⁷ İsmet Konak, "*Moskova Knezliğinin Bağımsızlığa Geçişinde Türk- Moğol Dünyasının Rolü*", **Türkiyat Mecmuası**, C.22, S.1, Bahar 2012, s.110.

tekrar itaat altına almak için Moskova Knezliğinin başında bulunan Dimitri İvanoviç'e (1359-1389) Altın Orda mirzası olan Mamay tarafından Han'ın talepleri iletildi. Bu taleplere Moskova'dan olumsuz cevap verilmesinin ardından Mirza Mamay önderliğinde savaş hazırlıklarına başlandı. Dimitri İvanoviç çeşitli knezlerle ittifak arayışına girişti ve yüz elli bin kişilik bir ordu oluşturdu. Yukarıda bahsedildiği üzere Hristiyanlık, Moskova üzerinde önemli bir yere sahip olmaya başlamıştı ve bu sefer için ordunun maneviyatını yükseltecek ilahi bir kudret aranıyordu. Bu sebepten ötürü Moskova yakınlarında bulunan bir manastırın başrahibi olan Sergius tarafından Dimitri İvanoviç ve ordusu kutsanıp zafer ile müjdelendi. Ayrıca savaş sırasında ordunun maneviyatını arttırması için iki rahip Sergius tarafından görevlendirildi. Mamay Mirza önderliğindeki ordu ile Dimitri İvanoviç önderliğindeki ordu 1380 yılında Kulikova ovasında meydan savaşına tutuştular. Dimitri İvanoviç ordusunu ikiye böldü ve savaş sırasında işlerin kötüye gitmesi durumunda saldırıya geçmesi için bir grup askerini pusuya yatırdı⁸. Savaşın ilk safhalarında Mamay mirza kuvvetleri Moskova kuvvetlerine üstünlük sağladılar hatta Knez'in kurmuş olduğu yüz elli bin kişilik ordudan sadece otuz bin kişi sağ kalabildi⁹. Pusudaki bölüklerin savaş meydanına dâhil olması ile savaşın seyri değişti, savaş meydanından Moskova birlikleri ve Dimitri İvanoviç galip ayrıldılar. Moskova'da bu galibiyet günlerce kutlandı ve Dimitri İvanoviç, otoritesini hiç olmadığı kadar kuvvetlendirdi. Bu savaştan iki sene sonra 1382 yılında bir mirza komutasında değil de Altın Orda Han'ın önderliğinde tekrar savaşa girişildi. Dimitri İvanoviç bu ordunun karşısına çıkmaya cesaret edemeyerek Moskova'dan kaçtı ve birkaç günlük kuşatmanın ardından Han'ın ordusu Moskova'ya girerek burayı yağma etti. Bu mağlubiyetin üstüne Dimitri İvanoviç, Altın Orda'ya tekrar vergi ödemeye başladı ve oğlunu Han'ın yanına rehin olarak gönderdi¹⁰.

Altın Orda Devleti hem taht kavgaları hem de kendine bağlı Knezliklerin otoritesini tanımaz tavırları ile uğraşırken bir de Timur tehlikesi baş gösterdi. Timur Devleti, Cengiz Han'ın oğullarından biri olan Çağatay Han'ın önderliğinde kurulmuş olan Çağatay Hanlığı'nın toprakları üzerinde 1370 yılında kuruldu. Devletin kurucusu olan Timur, Cengiz Han'ın soyundan

---

⁸ Kurat, **Rusya Tarihi...**, s.110-111.

⁹ Konak, a.g.m. s.111

¹⁰ Kurat, **Rusya Tarihi...**, s.112.

gelmemesine rağmen Türkistan topraklarında egemenliğini ilan etti ve güçlü bir devlet vücuda getirdi¹¹. Timur Devleti ile Azerbaycan meselesi yüzünden çıkan savaş neticesinde, Altın Orda Devleti iki defa Kundurça (1391) Muharebesi ve Terek (1395) Muharebesi ile Timur ordularına mağlup olmuş ve hızlı bir şekilde dağılma dönemine girmiştir¹². Bu savaşlar sırasında Altın Orda Devleti'nin başında Toktamış Han bulunuyordu. Han'ın Azerbaycan üzerine, komutanlarından Yarlıg Bey'i göndermesi ve Tebriz ve Maraga'yı yağma ettirip birçok Timur taraftarını öldürmesi sonucunda bu savaşlar meydana gelmiştir. Timur, Altın Orda topraklarında ilerlemiş ve Han'ın ordularını bir biri ardına mağlup etmiştir fakat Moskova'ya girmemiştir. Bu durum Ruslar tarafından Timur'un Moskova'ya saldırmaya cesaret edemediği şeklinde yorumlanmış ve bir zafer olarak kabul edilmiştir. Ruslar Timur'un Moskova'ya olası saldırısına tedbir olarak askeri hazırlıkların yanında dini bir motif olan Meryem Ana ikonunu Vladimir şehriden Moskova'ya nakletmişlerdir. Bu ikon Ruslar tarafından Rus topraklarının korucusu kabul edilirdi¹³. Timur'un Moskova'ya saldırmayışının sebepleri arasında bu ikonun Moskova'da bulunmasının etkili olduğu Ruslar tarafından kabul görmektedir. Buradan anlaşılıyor ki Rus Topraklarında X. yüzyılda Rus topraklarında yayılmaya başlayan Hristiyanlık XIV. yüzyıla gelindiğinde Moskova Knezliğinde önemli bir yer tutmaya başlamıştır.

Altın Orda Devleti'nin güçsüzleştiği ve merkezî otoritesini yitirmeye başladığı bu dönemde, Altın Orda toprakları üstünde Kazan, Kasım, Kırım ve Astarhan hanlıkları tarih sahnesine çıktılar. Rus Knezlerinin önünde her zaman bir set olan Altın Orda devletinin parçalanmasının ardından Rus Knezlikleri birer birer Moskova yönetimi altında birleştirilerek merkezi bir devlet halinde dönüşmeye başladılar. Topraklarındaki bu parçalanmalara rağmen Altın Orda Devleti, Saray şehri merkez olmak üzere varlığını bir müddet daha sürdürebildi¹⁴. Bu kurulan Hanlıklardan ve Kırım Hanlığı aralarında en kuvvetli olanlarıydı ve Altın Orda topraklarının hepsinde hak iddia etmekteydi. Altın Orda Devleti ile Kırım Hanlığı arasındaki mücadele Moskova Knezliği'nin işine yarayacak ve onun yükselmesi için siyasi bir boşluk oluşturacaktı. Yani, Moskova Knezliği bölgesinde küçük bir devletçik iken Altın

¹¹Kemaloğlu, **Rusların Gözüyle...** s.56.

¹² Mehmet Saray, “ *Altın Orda Hanlığı*”, TDVİA, Cilt: 2 s.539, Abdullah Saydam, “*Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali*”, **On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S.5, 1990, s.240.

¹³Kemaloğlu, **Rusların Gözüyle...**, s.58-59.

¹⁴İlyas Kemaloğlu “Altın Orda Devleti” (Ed. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu), **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017 s.133.

Orda'nın dağılmasıyla beraber ortaya çıkan siyasi boşluğu iyi değerlendirmiştir ve Moskova'nın bu yükselişi yeni kurulan hanlıkların birer birer tarih sahnesinden çekilmeleri ile sonuçlanmıştır.

Bu çalışma ile Çarlık Rusya'sının, Türkistan coğrafyasındaki Ruslaştırma siyaseti doğrultusunda, eğitim ve kültür alanındaki uygulamaları ortaya koyulmuştur. Bu bağlamda Rusya'nın yürüttüğü siyasetin Türkistanlılar üzerindeki etkilerinin ne boyuta ulaştığı ve Türkistanlıların sosyal ve kültürel yaşamlarına sirayeti konu edinilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde Çarlık Rusya'sının uygulamış olduğu Ruslaştırma siyasetinin etkin olarak kullandığı Türkistan coğrafyasına yayılış süreci incelenmiştir.

İkinci bölümde Çarlık Rusya'sının uygulamış olduğu eğitim ve kültür politikalarının şekillenmesi ve uygulanan politikaların Türkistan üstündeki etkileri işlenmiştir.

Üçüncü bölümde ise uygulanan Rus politikalarına karşı bölge üzerindeki Türklerin tepkileri sonucu ortaya çıkan "Usul-u Cedid" hareketinin amaç, faaliyet ve öncülerinden bahsedilmiştir.

1. RUSYA'NIN TÜRK İLLERİNİ İŞGALİ

Tarihi süreç içerisinde Türkler çok geniş coğrafyalara yayılmış ve gittikleri her coğrafyada bağımsız devletler meydana getirmişlerdir. Geçmişten günümüze Türk devletlerinin yayıldığı coğrafyalar göz önüne alındığında kabaca bir tabirle batıda Adriyatik Denizinden doğuda Çin'e kadar olan bir coğrafyada varlık sürdürmüşlerdir denilebilir¹⁵. Tarih boyunca Türkistan adı ile kurulmuş bir devlet görülmediği halde, Türklerin bu bölgede çoğunluk olarak yaşadığı, Türkçe konuşulan ve Türklerin anayurdu olarak kabul edilen bölge Türkistan olarak adlandırılmıştır¹⁶. Türkistan, batıda Hazar Denizi ile Horasan dağları, doğuda Çin hududuna kadar uzanan, kuzeyde Sibirya'ya dayanan Güneyde ise Afganistan'a kadar uzanan geniş bir coğrafyayı içine alan bir alanı kapsamaktadır¹⁷. Çarlık Rusya'sının Bolşevik ihtilali ile yıkılıp yerine Sovyetler Birliğinin tarih sahnesine çıktığı ve daha sonrasında Türkistan'a yayıldığı dönemde Sovyet hâkimiyeti alanında kalan ve 3.836.503 kilometre kareyi kapsayan bölgeye Batı Türkistan, Çin hâkimiyetinde kalan ve 1.828.418 km. kareden oluşan bölgeye ise Doğu Türkistan denilmiştir¹⁸.

Türkistan'ın coğrafi konumu ile ilgili Türk basınına yansıyan bir makalede: *“Türkistan Orta Asya'da büyük bir ülke olup Türkistan-ı Şarki, Türkistan-ı Garbi ve Türkistan-ı Afgani namlarıyla üç kısma ayrılmıştır. Türkistan-ı Şarki (Türkistan-ı Çini) Tibet yaylası, Tinşar, Pamir Dağlarıyla, Gobi, Taklamakan çölleri arasındaki yerlerdir. Çin Hükümetine tabii olan mezkûr arazinin mesahabe-i şathiyesi 1.235.000 merb'i kilometre nüfusu ise 1.5 milyon kadar tahmin kılınıp Özbek, Sart, Türkmen, Tacik, Kırgız, Kazak ve Çinlilerden ibarettir. Ekseriyetle çöl ve sahralardan teşkil eden şu memleketin ancak Tiyanşar etekleri ile tarım ve ili nehirleri boyunda hal-i medeniyet üzere yaşamak mümkündür. Türkistan-ı Şarkinin havası kurak, kışı soğuk, yazı gayet sıcak olduğundan ziraata o kadar müsait değildir.”*¹⁹ Bu makale ile anlaşılıyor ki daha XX. yüzyılın

¹⁵ Sevda Özkaya, **Meşrutiyet Dönemi Basımından Örneklerle Türkistan(Siyasi, İktisadi, Sosyal Hayatına Dair)**, Kesit Yayınları, Ankara 2016,s.21.

¹⁶Alaeddin Yalçınkaya, **Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan**, Lalezar Kitapevi, Ankara 2006, s.16

¹⁷ Mehmet Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s.1

¹⁸ Ahmet Taşağıl, *“Türkistan”*, **TDVİA**, Cilt:43, İstanbul 2012, s. 556

¹⁹ Türkistanlı Refet bin Davut, *“Türkistan (Türkistan'a Coğrafi Cihetten Bir Nazar)”* , **Mahfil**, Zilkade 1342, C.4, S.49, s. 11-12.

başlarında bile Türkistan'ın bölünmüş bir halde olduğu görülmüştür. Özellikle Sovyetler Birliği döneminde Rus kuvvetlerinin Türkistan'da tekrardan hâkimiyet sağlaması ile Batı Türkistan diye adlandırılan coğrafyaya Rus Türkistan'ı, Doğu Türkistan diye adlandırılan coğrafyaya ise Çin Türkistan'ı denilmiştir.

1.1. Kazan Hanlığı ve Rusya

Yukarıda bahsedildiği üzere Altın Orda Devleti yaşadığı iç karışıklıklar ve Timur baskısı yüzünden toprakları üstündeki merkezi otoritesini daha fazla tesis edememiş ve egemenliği altında bulunan topraklarda çeşitli hanlıklar tarih sahnesine çıkmışlardır. Bunlarda bir tanesi adını aldığı Kazan şehri merkez olmak üzere kurulan Kazan Hanlığıdır.

Kazan Hanlığının kurucusu olan Uluğ-Muhammed Han, 1419-1421 ve 1427-1436 tarihleri arasında iki defa Altın Orda tahtını işgal etmişti. Yaşanan taht mücadelesi neticesinde tahtını Küçük Muhammet'e kaptırarak Kırım'a geçmiştir burada da tutunamayıp daha evvel İdil Bulgarlarının yaşamış olduğu coğrafyada Kazan Hanlığını kurmuştur²⁰.

Kazan Hanlığı, Moskova sınırında kurulduğu ve Moskova'nın bu coğrafyayı kendi nüfuz alanı olarak görmesinden dolayı aralarında, Moskova, Kazan Hanlığını işgal edene kadar Moskova ile Kazan arasında on dört defa savaş meydana gelmiştir²¹. Moskova Knezliği ile Kazan Hanlığı arasındaki ilk askeri temas 1439 yılında olmuştur. Kazan kuvvetleri Moskova şehrine kadar yürümüş, Moskova Knezi ise savaşmaya cesaret edemeyerek kaçmıştır. Moskova şehri kalın surlarından dolayı ele geçirilememiştir fakat Knez'in ülkesi yağma edilmiştir²². 1439 yılında meydana gelen savaşın ardından bir barış dönemine girilmiş ve bu barış dönemi iki taraftan da herhangi bir saldırı olmaksızın 1445 yılına kadar devam etmiştir.

Kazan Hanlığının kurucusu olan Uluğ-Muhammed Han daha önce Altın Orda Devletinin tahtında iki defa bulunmuştur. Kendisini ve Kazan Hanlığını Altın Orda Devletinin mirasçısı olarak kabul etmiştir, bu sebepten Altın Orda Devletinin

²⁰ Ahmet Temir, "Kazan Hanlığı", *Türk Dünyası El kitabı*, Cilt I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2001, s. 550

²¹ Akdes Nimet Kurat, "Kazan Hanlığı (1437-1556)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:12, Sayı:3, 1954 s. 229

²² Kurat, *Rusya Tarihi...* s116

egemenliğinde bulunmuş bütün topraklarda hak iddia etmiştir ve buraları tekrar kendi egemenliğinde birleştirmek arzusunu gütmüştür²³.

1445 senesine gelindiğinde Moskova Knezliği ile Kazan Hanlığı arasında Suzdal şehri yakınlarında büyük bir savaş meydana gelmiştir. Üç bin beş yüz kişiden daha az bir kuvvetten oluşan Kazan ordusu eski Türk savaş taktiği olan Turan taktiği ile kendinden üstün bir askeri kuvvete sahip olan Moskova birliklerini yenmiş Knezi ve kardeşini esir almışlardır²⁴.

Savaş sonucunda imzalanan antlaşmaya göre esir alınan Moskova Knezi iki yüz bin ruble kurtuluş akçesi ödemeye mecbur kalmıştır. Bu iki yüz bin rublelik serbest kalma bedelinin haricinde bazı ekonomik gelir kalemlerinden de vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bir takım Rus şehirlerinin gelirlerinden feragat ederek bunların Kazanlılara aktarılmasını kabul etmiştir. Bu vergi işlerini takip etmek aynı zamanda ise Rusların durumunu kontrol altında tutabilmek için serbest bırakılan Knez'in yanına beş yüz kişilik bir Kazanlı memur tayin edilmesi de Knez tarafında kabul edilmiştir. Anlaşmanın en önemli maddesi olarak Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Kasım Bey idaresinde, Oka nehri kıyılarında bulunan Hankirman şehri merkez olmak üzere bir hanlık tesis edilmesi söylenebilir²⁵. Bu madde sadece belirli bir toprağın Kasım Bey'e geçmesi ile sonuçlanmamış aynı zamanda o bölgelerden alınan verginin de yitirilmesine sebep olmuştur. Görülüyor ki Moskova bu anlaşma sonucu ağır bir ekonomik yükün altına girmiştir. Moskova Knezliği daha evvelden Altın Orda'ya tabii ve vergi veren bir devlet halinde iken şimdi ise Kazan Hanlığının tabiiyetine girmiştir.

1445 senesinde Uluğ Muhammed Han'ın ölmesinin ardından Kazan'ın Moskova üstündeki baskısı yavaş yavaş sönmeye başlamış ve Moskova güçlenmeye devam etmiştir Kazan, komşuları ile iyi ilişkiler kurarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir²⁶. Uluğ Muhammed Han daha önce Altın Orda Hanlığında bulunmuş olmasından dolayı, bu devletin topraklarını tekrardan kendi önderliğinde oluşturmak arzusu gütmüştür. Bu sebepten Kazan Hanlığında askeri yapılanmaya önem vermiş

²³Temir, "Kazan Hanlığı.." s.551

²⁴ İsmail Türkoğlu, "Kazan Hanlığı", **TVDİA**, Cilt: 25, Ankara 2002, s.137

²⁵Serkan Acar, "Kazan Hanlığı", (Ed. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu), **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017 s. 253

²⁶Temir, Kazan Hanlığı... s. 552

fakat kendinden sonra gelen Hanlar askeri idareye fazla önem vermemişlerdir. Moskova gittikçe gücünü arttırarak Kazan üstündeki baskısını devamlı olarak sürdürmeye başlamış ve Kazan'ın askeri idaresi bu duruma karşı koyamamıştır.

Moskova gücünü arttırmaya devam ederken Kazan'ın iç işlerinde de karışıklıklar da alevlenmeye başlamıştır. Kazan içerisinde iki parti ortaya çıkmış bunlardan bir tanesi Milli Parti diye adlandırılan, Rus karşıtı bir politika izleyip Hanlığın başında Moskova ile mücadele etme taraftarı birinin bulunmasını isteyen ve bağımsızlık yanlısı olan grup, diğeri ise Moskova'ya daha sıcak bakan ve Rus güdümünü kabul edebilecek ve Ruslar ile iyi geçinecek bir Han seçme taraftarı olan Rus partisidir. Bu iki grup arasında ki çatışmalar her Han değişikliğinde meydana gelmiştir²⁷. Kazan Hanlığında Rus yanlısı bir grubun bulunması Moskova'nın Kazan iç işlerine müdahalesine zemin hazırlamıştır bunun en güzel örneklerinden bir tanesi olarak 1485 senesinde Rus karşıtı olan Ali Han'ın Kazan tahtına geçmesi ile Moskova'nın Kazan Hanlığını cezalandırmak için sefere çıkması gösterilebilir. 1487'de Moskova büyük bir Kuvvet ile Kazan Şehrini kuşatmış ve Kazanlılar fazla mukavemet göstermeden teslim olmak zorunda kalmışlar ve Rus kuvvetleri Kazan içlerine ilerlemişlerdir. Savaş sonun da ise Rus karşıtı olan unsurlar Kazan'dan temizlenmeye çalışılmıştır. Ali Han Kazan'dan sürülmüş ve Kazan Hanlığına Rus taraftarları egemen olmuşlardır. Savaş sonunda imzalanan anlaşmaya göre Kazanlılar, Ruslar ile savaşmayacaklar Moskova'ya danışmadan kendilerine han seçmeyecekler ve Kazan Hanlığı içinde Rusların menfaati dışında hareket etmeyecekler maddeleri Ruslar tarafından yerleştirilmiştir. Bu maddelere göre Kazan üstünde tam bir Rus hâkimiyeti oluşmuştur. Rusların Kazan Hanlığını ortadan kaldıracabilecekken yapmamasının sebebi ise onları Kasım hanlığında olduğu gibi kendi kontrolleri altında tutup Rus ordusuna atlı birlikler yetiştiren bir Hanlık olarak kendi nüfuzu altında tutmak istemesidir. Moskova'nın Kazanda, Türk egemenliğini bu kadar sarsan tavrı Milli partinin kalıntıları arasında tekrar bir canlandırma yaratmış ve Rus karşıtı olan hanların tahta geçmesine neden olmuştur²⁸.

Kazan'ın içerisinde bulunduğu durum IV. İvan'ın Moskova tahtına geçmesi ile kötüleşmiştir. IV. İvan, dedesi olan III. İvan gibi genişlemeci bir siyaset takip etmiş

²⁷Kurat, "Kazan Hanlığı...", s.230

²⁸Kurat, **Rusya Tarihi...** s. 131-132

ve gözünü tekrardan Türk illerine dikmiştir. IV. İvan çevresindeki din adamlarının da tesiri tekrardan Kazana üzerine yoğunlaşmaya başlamıştır²⁹. IV. İvan'ın Kazan'a yürümesindeki amacı sadece din adamlarının telkinleri ile açıklamak mümkün değildir. Kazan'a hâkim olduğu vakit İdil bölgesindeki ticaretin bütününe hâkim olunacak ve verimli birçok toprak egemenlik altına alınıp Moskova'nın maddi menfaatleri artacaktır. IV. İvan Kazan harekâtına başlamadan ordusu üstüne yoğunlaşmış ve yaya askerleri ile süvari birliklerini ıslah edip ordusunu Avrupa savaş teknolojisine göre modernize etmiştir. Bu durum askeri açıdan zaten Rus kuvvetlerinin gerisinde olan Kazan Hanlığının durumunu iyice kötüleştirmiştir ve Moskova'nın askeri gücü ve savaş teknolojisi altında ezilir bir hale getirmiştir³⁰. IV. İvan hazırlıklara ek olarak birkaç başarısız askeri girişimden sonra Kazan'ı daha iyi kontrol altına alabilmek için Kazan şehrinin altmış kilometre uzağına Züye Irmağını İdil'e döküldüğü yere bir kale inşa edilmesi emrini vermiştir ve bu kale Kazan üstüne yapılacak seferin çıkış noktası olmuştur. Kalenin inşası tamamlandıktan sonra Kazan Hanlığı tam bir ablukaya alınmış oldu bununla birlikte halkın sosyal yaşamı ve ekonomik faaliyetleri durma noktasına gelmiştir. Bu durum Hanlık içerisinde bulunan Rus taraftarlarını harekete geçirmiş ve tekrardan Rusların onaylayacağı bir kişinin tahta geçirilmesine çalışılmış ise de bu IV. İvan'ın Kazan üstüne yürümesini durdurmaya yetmemiştir³¹.

IV. İvan Kazan seferi için askeri hazırlıklarını sürdürürken yapacağı sefer için dinî duyguları kullanmaktan ve körüklemekten geri durmamıştır. Dini semboller ve Ortodoks kilisesi, halkın desteğini sağlamak için kullanılmıştır. IV. İvan'ın bu seferi Müslümanlar üstüne yürüyen Ortodokslar arasında yapılan bir savaş ve haçla hilalin çarpışması olarak halka gösterilmiş ve destekleri sağlanmaya çalışılmıştır³². X. Yüzyılda Rus coğrafyasına yayılmaya başlayan Hristiyanlık, XVI. Yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Rus yönetimi tarafından bir devlet politikası olarak kullanılmaya başlamış ve yapacakları seferleri bile meşru bir zemine oturtmak için kullanılan güçlü bir araç haline gelmiştir. Daha sonra ise Hristiyanlık bu coğrafyada uygulanan hemen hemen her politikanın temelini oluşturacaktır.

²⁹Kurat, "Kazan Hanlığı...", s.230

³⁰Serkan Acar, **Kazan Hanlığı...**, s.272-273

³¹Kurat, "Kazan Hanlığı...", s.235

³²Kezban Acar, **Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya**, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 101

Rus ordusu, 5 Ağustos 1552'de Kazan Hanlığı sınırlarını geçip, 13 Ağustos günü daha önce Kazan Hanlığını kontrol altında tutmak ve olası bir sefer için bir askeri üs olarak kurduğu Züye Kalesi'nde tüm kuvvetleri ile toplanmıştır. Rus ordusu 150.000 askere ek olarak 150 adet top ve İngiliz bir mühendis olan Butler'in komutası altında bulunan bir istihkâm bölüğünden oluşmuştur³³. Kazanlıların ordu mevcudu ise bu miktarın çok altında kalmıştır. Kazan'ın içerisinde şehri müdafaa etmek için 33.000 asker yerleştirilmiş ve şehrin dışına Rus ordusuna arkadan saldırmak ve taarruzlarını bozmak için 15.000 kadar atlı kuvvet yerleştirilmiştir³⁴.

Rus ordusu 23 Ağustos'ta Kazan şehrini muhasara altına almış fakat başarılı bir sonuç elde edememiştir. Kazan hanlığı tarafından şehrin dışına yerleştirilen atlı kuvvetler bu girişimin başarısız olmasında asıl etken olmuşlardır. Ağustos ve Eylül ayları Ruslar için başarısız taarruz girişimleri ile sonuçlanmıştır. Bu süre zarfında ise Rus ordusu lağımlar açarak şehrin surlarını patlatmak için çalışmalarını sürdürmüştür. Asıl taarruzun yaşanacağı 2 Ekim gününe kadar lağımlar hazır edilmiş ve bu tarihte patlatılmıştır. Surların havaya uçması ve açılan gediklerden Rus kuvvetlerinin şehre girmesi ile savaş Kazan şehrinin sokaklarına yayılmıştır³⁵. Rus askerlerine, Çar tarafından Kazan Hanı hariç hiçbir erkeğin esir alınmaması ve eli silah tutanların katledilmesi buyurulmuştur. Bu emir doğrultusunda Kazanlı erkeklerin birçoğu Ruslar tarafından öldürülmüştür. 2 Ekim'de şehre giren Rus kuvvetleri arkalarında birçok Kazanlı Müslüman cesedi bırakarak şehre sahip olmuşlar ve 115 yıl siyasi varlığını korumuş ve Moskova'yı vergiye bağlamış bir Hanlık kendini daha modern silahlarla donatmış iç karışıklıklarını gidermiş bir Moskova tarafından tarih sahnesinden silinmiştir.

Kazan Rus hâkimiyeti altına girdikten sonra bile Türklerin, Rus hâkimiyetine karşı mücadeleleri son bulmamıştır ve 1552 yılında Rus yönetimine karşı ilk ayaklanma meydana gelmiştir³⁶.

Kazan Hanlığının düşmesi ile Rusların daha iç kesimlere yayılmalarının önündeki en büyük engel ortadan kalkmıştır. Kazan Hanlığı Rus taarruzlarına defalarca set

³³Kurat, "Kazan Hanlığı...", s.238

³⁴Temir, a.g.m, s. 553

³⁵Akmaç, a.g.m, s.34

³⁶Akdes Nimet Kurat, **Türkiye Ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı Ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)**, TTK, Ankara 2011, s.78.

olabilmiş ve daha iç kesimde ki Türk hanlıklarının bu saldırılara maruz kalmalarını engellemiştir fakat Kazan Hanlığının IV. İvan tarafından Rus topraklarına katılması diğer Türk Hanlıkları için daha büyük tehlikeler oluşturmuştur. Kazan'ın istilası IV. İvan'a hem Türk Hanlıklarının kuvvetlerinin kendisinden daha aşağıda olduğunu hem de ele geçirilen toprakları elde tutabileceğini göstermiştir. Kazan'ın Rus topraklarına katılması ile ilk defa Rus olmayan ve farklı bir dine mensup bir topluluk Çarlık Rusya'sının egemenliği altına girmiştir.

1.2. Kasım Hanlığı

Yukarıda görüldüğü gibi Kasım hanlığı, Kazan Hanı Uluğ Muhammed'in Moskova ile yaptığı savaş neticesinde yapılan anlaşma ile Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Kasım önderliğinde Oka Nehri kıyılarında kurulmuştur. Kasım Hanlığının Moskova'nın hemen yanı başında kurulmasındaki amaç ise Moskova'yı baskı altında tutmak, yayılcı siyasetinin önüne bir set çekmek olmuştur Kasım Hanlığı bu amaçlar doğrultusunda kurulmuş olsa da Uluğ Muhammed Han'ın ölümünde sonra bu görüş geçerliliğini yitirmiştir. Bu Han'ın ölümünden sonra Kazan tahtı için bir mücadele başlamış ve Moskova da bu mücadeleye dâhil olmuştur. Moskova'nın bu müdahalesi Kasım Han'ı Kazan tahtına geçirme isteği ile ortaya koymuştur fakat Kasım Han bu girişiminde başarısız olmuş ve kendi topraklarına çekilmek zorunda kalmıştır. Moskova ise bu durumu kendi lehine çevirerek Kasım Hanlığı üzerindeki otoritesini iyice artırmış ve iç işlerinde müstakil olmasına rağmen dış işlerinde Moskova'ya bağlı hale getirmiştir³⁷.

Kasım Hanlığı Moskova'yı baskı altında tutmak için kurulmuş olsa bile Moskova'nın uzun süreli politikalarının bir parçası olarak varlığını sürdürmeye devam ettirmiştir. Şöyle ki; Moskova ilk olarak Uluğ Muhammed Han'ın ölümünden sonra çıkan taht kavgasında Kasım hanlığını kullanmış daha sonraları ise diğer hanlıkların başına kendi kontrolleri altında olan Kasım hanlarını geçirmeye çalışarak bölgede nüfuz elde etmeye çalışmıştır³⁸. Bu politika neticesinde hanlıkları öncelikle içeriden zayıflatarak daha sonraları ise askeri müdahaleleri ile bölgeyi işgal hareketlerine girişmişlerdir.

³⁷Ahmet Taşağıl, "Kasım Hanlığı", TDVİA, Cilt:24,Ankara 2001, s.543

³⁸ Bulat Rahimzyanov, "Kasım Hanlığı", (Editör: Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu),(çev. Abdrasul İsakov) *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 292

Kasım hanlığı Moskova'nın kontrolüne geçtikten sonra XVII. yüzyıla kadar varlığını sürdürdü ve Hanlar Moskova tarafından atanmaya devam etmiştir. Birçok savaşta Moskova'nın yanında bulunmuşlar ve Çarın isteğinin pekte dışına çıkmayarak varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir. 1681 yılına gelindiğinde ise Moskova tarafından Kasım Hanlığının başına bir han atanmamış ve bu topraklar ilhak edilmiştir.

1.3. Astrahan Hanlığı

Altın Orda devletinin dağılmasının ardından tarih sahnesine çıkan Hanlıklardan bir tanesi de Astrahan Hanlığıdır. Bu hanlığın ne zaman kurulduğu konusunda fikir ayrılıkları³⁹ varsa da bağımsız bir hanlıktan ancak 1502 yılından itibaren bahsetmek mümkün olabilir.

Astrahan bölgesi bir geçiş mıntıkası olduğu için burada ticaret faaliyetleri gelişmiş bir halde olmuştur fakat aynı sebepten ötürü siyasi çekişmeler de bu coğrafyada yoğunlaşmıştır. Bu bölge transit geçişe olanak verdiğinden dolayı, ekonomisi köle ticareti ve Hazar havzasından elde edilen tuz ve balık ihracatına dayanmıştır⁴⁰.

Astrahan Hanlığının kendisini Altın Orda Devletinin mirasçısı olarak görmesi ve onun toprakları üstünde hak iddia etmesi Kırım Hanlığı ile olan ilişkilerini gergin bir vaziyet sokuyordu. Rusya ise Kırım Hanlığının boyunduruğundan kurtulmaya çalışıyordu bu çerçevede Rusya ve Astrahan ilişkileri ortak ve muktedir olan düşmana karşı ilk safhada dostça gelişmiştir.

Kırım'ın Astahan üstüne yaptığı saldırılar Astrahan'ın güçsüzleşmesine neden olmuştur özellikle 1523 ve 1549'da ki saldırılar Astrahan için yıkıcı olmuştur. Bu saldırıların sebebi Kırım'a giden kervanların Astrahan tarafından saldırıya uğraması ve Astrahan'ın Altın Orda'nın mirasında hak iddia etmesi idi⁴¹. Yapılan savaşlar neticesinde Astrahan'da merkezi bir otorite vücuda getirilememiş sık sık han

³⁹ Bu fikir ayrılıklarından bazıları 1459-60, 1466 ve 1495 yıllarında kurulmuş olabileceği konusundadır fakat bunların hiç birisi kanıtlanamamaktadır. Bu Hanlığın ne zaman kurulmuş olabileceğine dair en sağlıklı bilgi III. İvan'ı vasiyetnamesinde geçmektedir. Bu vasiyetnamede Moskova'nın haraç ödediği Hanlıklar sayılırken içlerinde Astrahan'da geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için İlya Zaytsev, "Astrahan Hanlığı", (Editör: Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu), (çev. İlyas Kemaloğlu) *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, İstanbul 2017

⁴⁰Zaytsev, a.g.m s.382

⁴¹ Fatih Ünal, "Geçmişten Günümüze As-Tarhan (Astrahan/Hacı Tarhan)", *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2008,Sayı 38, s. 233

değişiklikleri olmuş ve Astrahan askeri açıdan dışarıdan gelebilecek saldırılara açık hale gelmiştir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Astarhan Hanlığı, Kırım Hanlığının saldırıları neticesinde zayıflamış ve Kazan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinin ardından Çarlık Rusya'sına komşu olmuştur. Bu komşuluk ilişkisi Rusların yayılmacı politikalarının bir tezahürü olarak ilk başta dostça sürdürülen ilişkilerin aksine hasmane bir tavırla gerçekleşmiştir. Denilebilir ki Çarlık Rusyası ile Astrahan arasındaki ilişkilerin dönüm noktası 1552 yılında Rusların Kazan'ı ele geçirmesi ve Astrahanla sınırdaş olmasıdır.

Kazan Hanlığının sükûtu sırasında Astrahan tahtında Yamgurçı Han bulunuyordu. Çarlık Rusya'sının Hanlıkları bir birinden uzaklaştırma ve Han olabilmek için Hanlık namzetlerini kendine bağlı hala getirme politikası neticesinde Yamgurçı Han daha evvelden Moskova'nın desteğini sağlamıştır. Fakat Kazan'ın düşmesinin ardından kendini tehlikede hissederek Rus isteklerine karşı gelmeye başlamıştır⁴².

1554 yılında Moskova'nın, İdil nehrinin tamamında hâkimiyet kurmak ve Rus tehlikesi karşısında Kırım'a yakınlaşmış olan Yamgurçı Hanı tahtından indirip yerine Rus yanlısı olan Derviş Ali'yi geçirme isteği neticesinde Rus orduları Astrahan üstüne yürümeye başlamıştır⁴³. Rus ordusunun mevcudu yaklaşık olarak 35-40 bin askerden oluşmuştur. Bu askeri kuvvet göz önüne alındığında Rusya, Astrahan Hanlığına askeri olarak büyük bir üstünlük sağlamıştır. Yapılan savaş Astarhan ordusunun bozguna uğraması ile sonuçlanmış, Yamgurçı Han, Azak kalesine kaçmaya çalışırken ele geçirilmiş ve yerine Derviş Ali, Astrahan Hanlığının başına han olarak geçirilmiştir.

Aynı sene Astrahan ile Çarlık Rusya'sı arasında bir anlaşma imzalanmış bu anlaşmayı Ruslar tarafından tahta geçirilmiş Derviş Ali Han imza ettiği için ağır şartlara fazla ses çıkaramamıştır.

Bu antlaşmaya göre: Astrahan, Moskova'ya bağlı kalmayı kabul edecek, her sene 40 bin altın vergi vermeyi ve 3 bin balık göndermeyi kabul edecek, Ruslar İdil nehri

⁴² Ünal, a.g.m s. 236

⁴³ Dinçer Koç, "Aşağı İdil Boyunda Hakimiyet Mücadelesi ve Astarhan (Hacı Tarhan) Hanlığı", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C.2, S. 1, 2012, s. 475

üstünde vergiden muaf olarak balık yakalama ve ticaretini yapma hakkına sahip olacak ve Astrahan'a yerleştirilen Rus birliğinin orada kalmasını ve kolluk görevini yürütmesine müsaade edecek⁴⁴. Bu şartlar Astrahan'ın hemen hemen İdil'den elde ettiği tüm vergi gelirlerini kestiği gibi bir de Moskova'ya gönderilecek yeni vergiler eklemiştir. Astrahan'ın bu yarı bağımsız haline rağmen Çar 1554 yılında itibaren hâkimiyet kurduğu yerlerin arasında Astrahan'ı da zikrettirmeye başlamıştır⁴⁵.

Derviş Ali Han Astrahan'ın bu ağır şartları kaldıramayacağını ve Rusların bununla yetinmeyerek Astrahan'ı ilhak edeceğini geçte olsa fark etmiştir ve gizliden gizliye Kırım ile iş tutmaya başlamıştır. Aynı zamanda ağır vergilerden rahatsız olan halk bu vergileri ödememeye ve toplanan tutarların Moskova'ya gönderilmesini engellemeye çalışmıştır.

1556 yılında Moskova Astrahan'ın anlaşma şartlarına uymaması ve Han'ın Kırım ile yaklaşmasını sebep göstererek Astrahan'a sefer düzenlemiştir ve bu toprakları çok kuvvetli bir direnişle karşılaşmadan topraklarına katmıştır. Kazan ve Astrahan'ın Rus hâkimiyetine alınmasıyla tüm İdil nehri Rus kontrolü altına girmiş ve Volga adıyla anılmaya başlamıştır⁴⁶. Bu coğrafya bir geçiş bölgesi olmasından dolayı Çarlık Rusya'sının diğer Türk Hanlıklarına ulaşması kolaylaşmış ve hanlıklar ile Çarlık Rusya'sı arasındaki tampon bölge aradan kalkmıştır.

1.4. Kazak Hanlığı

Altın Orda Devletinin parçalara ayrılmasının ardından ortaya çıkan siyasi boşluktan istifade ederek ortaya çıkan Özbek Hanlığı içerisinde yaşayan bir topluluk olan Kazaklar, bağlı buldukları hanlık içerisindeki siyasi çekişmeler sonucu Kerey ve Canibek önderliğinde doğuya göç ederek Çağatay Hanlığı sınırına gelmişlerdir. Burada bulunan Çağatay Han'ı da bölgede güç elde edebilmek için yeni gelen kuvvetleri hoş karşılamış ve onlarla ittifak kurmuştur. Bu durum Kazakların güçlenmesine sebep olmuştur⁴⁷.

⁴⁴Koç, a.g.m s. 475-476

⁴⁵Zaytsev, a.g.m s. 792

⁴⁶Ünal, a.g.m s. 238

⁴⁷ Osman Yorulmaz, "Kazaklar ve Kazak Hanlığı" , (Ed. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu), **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s.447

XV. yüzyılın ikinci yarısında tarih sahnesine çıkan bu hanlık bölgesinde yaşanan iç karışıklıklar ve komşularıyla olan kötü ilişkileri neticesinde gittikçe zayıflamış bölgedeki hâkimiyetini yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. Buna önlem alınma düşünceleri ortaya çıkmıştır. Kazak Hanlarından Tevke Han (1680-1715) devrinde hazırlanan kanunlarla Kazak Hanlığı üç bölüme ayrılmış ve her bir bölümün başına direk hana bağlı beyler atanmıştır. Bu bölümler ise Cüz olarak adlandırılmıştır. Fakat bu çaba ilk başlarda ülke içindeki kargaşayı gidermeye olanak sağlamış olsa da Tevke Han'ın ilerleyen yaşı ve ülke içindeki otoritesini kaybetmesi sebebiyle her Cüz kendi başına buyruk yaşamaya başlamıştır⁴⁸.

Kazak Hanı olan Borat Han'ın 1730 yılında ölümüyle beraber ortaya yeni hanın kim olacağı sorunu da çıkmıştır. Her cüzün başındaki yönetici han soyundan olduğu için han seçiminde kendini önde görmüştür. Küçük Cüz'ü yöneticisi olan Ebulhayr Han yapılan kurultayda han seçilemeyince bağımsız bir hüküm sürmeye başlamış ve Kazak Hanlığı merkezden bağımsız üç parçaya bölünmüştür. 1731 yılında Ebulhayr Han, diğer Kazak Cüzleri ile ilişkilerde kendisine bir üstünlük sağlayacağı ve han seçilmesinde kendisine fayda sağlayacağı düşüncesi ile Rusya'nın himayesine girmeyi istemiştir. Rusya ise I. Petro'dan beri bu bölgeleri ele geçirmek ve Türkistan üstüne yayılma düşüncesinde olduğundan dolayı bu isteği hemen kabul etmiştir. Bunun neticesinde Rusya, Küçük Cüz topraklarında hemen askeri üsler meydana getirmeye başlamış ve Taşkent alınıp Türkistan Genel Valiliği kuruluncaya kadar Türk topraklarının işgalinde önemli bir merkez haline gelen Orenburg kalesini inşa etmiştir⁴⁹.

Rusya, Ebulhayr Han'ın 1748'da ki ölümünden sonra Hanlık seçimlerine müdahale etmiş ve kendi uygun gördüğü kişiyi han tayin etmeye başlamıştır. Bu gölgede gittikçe etkinliğini arttıran Rusya 1824 yılında buranın başına yeni bir han atamamış ve bu toprakları kendisine bağlamıştır⁵⁰.

Orta Cüz'de ise 1731-1740 yılları arasında Rus hâkimiyeti güçlenerek devam etmiştir fakat bu bölgede gittikçe güçlenmeye başlayan Çin, Rusya hâkimiyetinden kurtulmaya çalışan Orta Cüz yöneticileri için yeni bir umut olmuş ve Çin

⁴⁸ Yorulmaz, a.g.m s. 460

⁴⁹ Ferhat Tamir, "Kazak Hanlığı", **Türkler**, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 202, 1137

⁵⁰ Tamir, a.g.m, s.1137.

hâkimiyetini kabul etmek Rusya ile olan ilişkilerin dengelenmesinde yeni bir yol olarak görülmüş ve Çin hâkimiyeti kabul edilmiştir. Çin'in bölgedeki gücünü kaybetmesi ile Rusya tekrardan Orta Cüz üstündeki baskısını arttırmış ve 1822'de yayınlanan bir kararname ile Orta Cüz topraklarını kendine bağlamıştır⁵¹.

Ulu Cüz'de ise durum diğer iki Kazak Cüz'den farklı bir süreç izlemiştir. Diğer Cüzlerin Rusya hâkimiyetine girmeye başladığı dönemde Ulu Cüz'ün, Rusya ile herhangi bir münasebeti olmamıştır. Siyasi ilişkileri daha çok Çin ile gelişen Ulu Cüz yöneticileri Çin'in yüksek hâkimiyetini kabul ettiler. XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyılın başlarında Sirderya havzasında yaşayan Ulu Cüz boyları Hokand'ın bu havzayı ele geçirmesi ile Hokand hâkimiyetinde yaşamaya başlamışlardır⁵².

1.5. Hive Hanlığı

Hive Hanlığı ticaret merkezlerini bir birine bağlayan ve ticaretin gelişmiş olduğu bir coğrafya olan Harezmi bölgesinde kurulmuştur. Hive Hanlığının bir kısmı Amuderya ile sulanabilirken diğer bir kısmı ise Kızılıkum çölü tarafından kuşatılmış durumda kalmıştır. Bu durum ise hanlık topraklarını iki bölüme ayırmıştır⁵³.

Harezmi bölgesi XVI. yüzyılda Timur hâkimiyeti altında olsa da 1505 yılında Şeybani Han Harezmi'e düzenlediği bir sefer neticesinde, on bir aylık bir kuşatmanın ardından bölgede hâkimiyet kurmayı başarmıştır. Bölge üstündeki Şeybani hâkimiyeti uzun süre devam edememiş ve Şah İsmail önderliğinde Safeviler, Harezmi bölgesini ele geçirmişler fakat bölgede Şii bir politika takip etmeleri bölgede bulunan Sünni ulemayı rahatsız etmiş ve kendilerine daha uygun bir yönetici olacağını düşündükleri Şeybani soyundan gelen İl Bars'ı yönetime davet etmişlerdir. İl Bars kısa sürede bölgeyi ele geçirmiş ve 1512 yılında Hive Hanlığını kurmuştur⁵⁴. Hive Hanlığı yukarıda zikredilen hanlıklardan farklı olarak Altın Orda Devletinin güçten düşmesinin ardından ortaya çıkan hanlıklardan bir tanesi değildir. Bu durum Çarlık

⁵¹ Yorulmaz, a.g.m, s. 468-469

⁵² Yorulmaz, a.g.m, 470

⁵³ Dinçer Koç, "Hive (Harezmi) Hanlığı", (Editör: Hayrunnisa Alan, İlyas Kemalöğlü), *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 572

⁵⁴ Orhan Doğan, Aysel Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluşundan Yıkılışa)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2017, s.185

Rusya'sı ile olan ilişkilerini bir murisin bıraktıklarından daha fazla pay elde etme mücadelesi olarak geliştirmemiştir.

İlk ilişkiler karşılıklı ekonomik çıkarlara dayanan bir düzlemde ilerlemiştir fakat bu durum I. Petro'nun tahta geçmesiyle değişmeye başlamıştır. Hazar Denizinden ve Aral Gölünden elde edilebilecek ekonomik faydalar, Hindistan'dan gelen ticaret yollarının ele geçirilebilmesi halinde elde edilebilecek vergi zenginliği ve Türkistan'ın doğal kaynakları Petro'nun iştahını kabartmıştır. I. Petro bu arzularını gerçekleştirebilmek için Türkistan üstüne yayılmacı bir politika izlemeye başlamıştır.

XVIII. Yüzyılda Rusya'nın içinde bulunduğu durum onu daha fazla kaynak aramaya itmiştir. Rusya 1700 yılında Osmanlı Devleti ile İstanbul Antlaşmasını imzalamıştır. Bu anlaşmanın ardından I. Petro, Reform ve Rönesans hareketlerini kaçırmış olan ülkesinde çağın şartlarını yakalayabilmek için bir dizi yenilik hareketlerine girişmiştir. Bu sırada dönemin büyük bir gücü olan İsveç ile 1700-1721 yılları arasında süren Büyük Kuzey savaşı devam ediyordu. 1711 yılında ise döneminin bir diğer büyük gücü olan Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Prut savaşı patlak vermiştir. Bu iki savaş Rusya ekonomisini derinden etkilemiş ve daha fazla kaynak ihtiyacı doğurmuştur. Bu sebeple gözünü Türkistan üstüne diken Petro 1717 yılında Hive seferini başlatmıştır⁵⁵. Bu seferin komutanlığı Aleksandr Bekoviç Çerrasskiy'e verilmiştir. Hive Hanlığının başında ise sefer esnasında Şir Gazi Han bulunuyordu. Şir Gazi Han dostane ilişkiler için geldiğini iddia eden Rus birliğine tek bir kasabada onlara yetecek miktarda kaynak olmadığını söyleyerek Rus kuvvetlerinin komutanı olan Bekoviç'e birliklerini beş ayrı kasabaya dağıtması tavsiyesini vermiştir. Bekoviç bun karara uymuş ve Hive kuvvetlerinin taarruzu neticesinde birlikleri tek tek yok edilmiştir. 1717 seferinin mağlubiyetle sonuçlanması Rusların Hive ile ilgili emellerini bir nebze olsun ertelemelerini sağlamıştır⁵⁶.

1717'den sonra Çarlık Rusya'sı ile Hive arasındaki ilişkiler XIX. Yüzyıla kadar çok şiddetli çatışmalar halinde geçmemiştir. İlişkilerin temel sorunları; Hive'de bulunan Rus köleler, Rusya'nın yavaş yavaş Kazak bölgelerini ele geçirerek Hive Hanlığına yanaşması ve Hive'nin bundan rahatsızlık duyması şeklinde sıralanabilir. Hive

⁵⁵ Murat Özkan, "Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerrasskiy'in 1717 Hive Seferi", **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C.5, S.1, 2018, s.96

⁵⁶ Özkan, a.g.m, s.106-107

Hanlığının hâkimiyet sahasında Rus ticaret kervanlarından alınan verginin Rusya tarafından fazla olduğunun düşünülmesi ve bu durumun rahatsızlık uyandırması gibi daha çok ekonomik temellere dayanan sorunlar yaşanmıştır⁵⁷.

Türk hanlıklarını birer birer kendine bağlayarak Hive'ye gitgide sokulan Rusya, 1873 yılında gözünü tekrardan Hive'ye dikmiştir. Bu sefer için gösterilen gerekçeler: Hive Hanının himayesinde yüzlerce Rus köle bulunması ve bunların özgürlüğüne kavuşturma gayesi, Rus topraklarına saldıran Türkmenlerin Hive hanlığı tarafından desteklendiği düşüncesi ve Rus kervanlarına Hiveliler tarafından saldırılıp onların soyulması, Rus ticaretinin engellenmesi olarak sıralanabilir. Asıl gaye ise daha fazla kaynak ihtiyacı ve bölgede etkin bir güç olarak ortaya çıkan İngiltere ile rekabette avantaj sağlamak fikri olmuştur. 1717'den beri I. Petro'nun hayali olan Türk hanlıklarının hepsini kendi egemenliği altında tutmak ve onların coğrafyasında mevcut olan kaynakları kullanmak istediği Çarlık Rusya'sında hala devam eden bir emel olmuştur. Bu gerçekleştirebilmek için yapılması gereken yegâne şey uygun zaman geldiğinde herhangi bir bahane ile bu hanlıklar üstüne yürümek ve onları kendine bağlamaktı. 1873 yılı Çarlık Rusya ve Hive ilişkileri açısından bir dönüm noktası olmuştur yukarıda sayılan sebepler savaş gerekçesi olarak gösterilmiş ve yüzyılı aşkın süredir ertelenmiş olan emelleri gerçekleştirmek için Rus orduları Hive üstüne harekete geçmiştir. 1873 yılı yazında başlayan Hive seferi dört kol üstünden dört ayrı ordu ile yönetiliyordu. Bu orduların genel komutanı Taşkent üstünden Hive'ye yürüyen General K. Von Kaufman'dı. Diğer kollardan Hive'ye yürüyenler ise Orenburg'dan General N. A. Verekin, Kızılsu üstünden N. P. Lomakin, Hazar üstünden ise Albay Markasov, Hive üstüne yürüyerek Hive'yi dört koldan sarmaya başlamışlardır. Rusya'nın ordularını bu şekilde bölmesinin sebebi ise herhangi bir ordu bir engelle karşılaşır ve Hive'ye ulaşamazsa diğerlerinin oraya varması ve amaca ulaşmasıdır. Nitekim düşünülen plan Markosov Hive'ye kötü iklim şartları sebebiyle ulaşamamış olsa da Türklerin direnişlerini kıran Rus ordusunun 10 Haziran 1873'de Hive'nin başkentine girerek Han'ı kendi egemenliği altına almaya zorlamasıyla gerçekleşmiştir⁵⁸.

⁵⁷ Koç "Hive..." , s.602

⁵⁸ Mehmet Yetişgin, "Rusların Türkmen Topraklarını İstilaları" **Türkler**, Cilt:18, Ankara 2002, s.1040, Robert F. Baumann, "Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması" **Türkler**, Cilt:18, Ankara 2002 s.1066.

1873 yılında yapılan antlaşmaya göre Hive Hanlığı Rusya'ya tabi olacak, diğer hanlıklarla ilişkilerini sınırlayacak ve bunu Rusya gözetiminde yapacaktır. Diğer hanlıklar ile ittifak içerisine giremeyecek ve Rusya'nın Taşkent'teki valisine⁵⁹ danışmadan onlarla savaşamayacaktır. Rus tüccarlar Hive içerisinde özgürce vergiden muaf dolaşabilecek, Hive'de bulunan Rus esirlerin hepsinin özgür bırakılacaktır. Bunların yanı sıra Hive halkı Rus ordusunun savaş gideri olan 2.200.000 rubleyi Rusya'ya savaş tazminatı olarak ödeyecektir. Zaten vergi gelirlerinden yoksun bırakılan Hive halkına bir de savaş tazminatı yüklenince iyice ekonomik olarak ezilmeye başlamıştır. Bağımsız bir Hanlık iken az da olsa Rus tazyiki karşısında durmayı başarabilen Hive Hanlığı Rusya'nın bir vassalı haline gelmesinin ardından ve ekonomisi göçertildikten sonra Rusların uygulayacağı ve uygulamakta olduğu bütün politikalara açık hale gelmiştir.

1.6. Buhara Hanlığı

Timur Devletinin zayıflaması ile ortaya çıkan siyasi boşlukta Buhara Hanlığı,1500 yılında Muhammet Şeybani Han önderliğinde kurulmuştur. 1500 yılında Semerkant'ı ele geçirmesinin ardından 1507 yılında Buhara'ya yönelen Muhammet Şeybani Han buraları ele geçirmiş ve hanlığın merkezi haline getirmiştir. Hanlığın daha yeni vücuda getirildiği günlerde Semerkant yönetim merkezi olarak kullanılmıştır bunun sebebi olarak hanlığın Timur devletinden geri kalan bir coğrafyada kurulmuş olması ve Timurluların Semerkant'ı daha evvelden başkent olarak kullanmaları gösterilebilir fakat hanlığın son zamanlarına doğru yönetim merkezi Buhara'ya taşınmıştır⁶⁰.

Buhara Hanlığı, tek bir hanedanın kuruluşundan siyasi hayatının sukutuna kadar tek bir hanedan tarafından yönetilen devletlerden olmayıp farklı hanedanlıklar tarafından yönetilmiştir. Bunlar Şeybaniler, Astrahanlılar ve Mangırt hanedanlarıdır. Rusya ile ilişkilerin gerginleştiği ve Buhara üstüne Rus tazyikinin arttığı ve hanlığın son bulunduğu döneme denk gelen Mangırt hanedanlığı dönemi Rusya ve Buhara Hanlığı ilişkilerinin yoğunluğu göz önüne alındığında, Buhara için en önemli dönem olmuştur. Mangırtlar, İran hükümdarı Nadir Şah'ın Türkistan'a yaptığı bir sefer

⁵⁹ Çarlık Rusya 1867 yılında Türkistan Genel Valiliğini kurmuş ve Türkistan'ın idaresi ile ilgili kararlar büyük yetkilere sahip askeri valilere bırakılmıştır.

⁶⁰ Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı" , (Ed. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu), **Avrasya'nın Sekiz Asrı Cengizsoğulları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s.489

sonucunda buraları ele geçirmesinin ardından iktidarı ele geçirmişlerdir. Mangırtlar iktidarı ele geçirdiklerinde devlet yönetimi konusunda her hangi bir değişikliğe gitmemişlerdir, denebilir ki hanlık, halk ve devlet teşkilatı açısından aynı kalmış fakat yönetici sınıf değişmiştir⁶¹.

XIX. yüzyılda İngiltere’de Türkistan’da önemli bir güç olarak ortaya çıkmıştır ve bu coğrafya üstünde ki emelleri Rus emelleri ile çatıştığı için hanlıklar ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır.

İngilizler, Hindistan’ın ardından gözlerini Afgan topraklarına dikmişler ve buraya doğru genişlemeleri onları Türkistan ile komşu hale getirmiştir. Bu nedenle bölgeye daha fazla alaka duymaya ve Rusya’ya karşı hanlıkları yanına çekmeye çalışmıştır. İngiltere’nin 1838 yılında Buhara Hanlığına bir elçi göndermiş ve Buhara Hanı’nın, İngiltere’nin Afgan politikasından çekinmemesi gerektiğini ve Buhara ile dostluk kurmak istediğini belirtse de Buhara hanı buna yanaşmamıştır. Daha sonra İngiltere bölgede mevcut olan hanlıkların Rusya’ya karşı birliklerini sağlamak için üç hanlığa da elçiler göndermiştir fakat Buhara Hanı bu elçileri yakalatıp idam ettirmiştir⁶². Buhara Hanı bölgedeki İngiltere ve Rusya rekabetini fark edememiş ve bu gergin ortamı kendi faydasına kullanacağına İngiliz elçilerini öldürerek Rusya’ya yanaşma siyaseti izlemiştir. Fakat Rusya’nın Afganistan ve Hindistan’a ulaşan yollarda bulunan Buhara Hanlığına duyduğu ilgi giderek düşmanca bir tutum halini almıştır.

Rusya bu dönemde diğer Türkistan hanlıkları ile ilişkilerinde de yayılmacı bir politika izlemiştir. Hokand’a yapılan askeri yürüyüşler Buhara’yı sevindirmiş hatta bu durumdan kendine pay çıkarmak için Buhara Hanı girişimlerde bulunmuştur⁶³.

Rusya ile Buhara Hanlığı arasında ki ilişkiler Türkistan Genel Valiliği kurulana kadar giderek gerginleşmiştir. Rusya’nın Taşkent’i ele geçirmesi ile kendi güvenliğinden endişe etmeye başlayan ve Rusların sadece Taşkent ile yetinmeyip kendi üstünde de emelleri olduğunu anlayan Buhara Hanı, Taşkent’e bulunan Rus komutanlarına buranın boşaltılmasını rica eden bir mektup göndermiş ise de bu isteği reddedilmiştir. Daha sonra ki bir girişiminde ise Taşkent’in güneyinin sınır kabul edilmesini ve Rusların daha fazla ilerlememesi gerektiğini bildiren bir mektup

⁶¹ Hatunoğlu, a.g.m, s. 496

⁶² Hatunoğlu, a.g.m, s.502

⁶³ Ziyayev, a.g.e, s.185-187.

göndermiştir ise de bu arzusu da kabul görmemiştir. Bunun üzerine daha üst bir makama ulaşmaya çalışan Han, Çar'ın başkenti olan Petersburg'a bir elçilik heyeti gönderdi ise de, Türkistan Hanlıkları ile ilişkilerde yetkili kılınmış olan Orenburg askeri makamlarınca tutuklanmıştır. Bu haberin hanlığa ulaşmasının ardından Buhara Hanlığı içerisinde bulunan Rus elçilik heyeti misilleme olarak tutuklanmıştır. Çarlık Rusya ile Buhara Hanlığı arasında ki ilişkiler giderek gerginleşmiş, Rus işgal kuvvetleri komutanı General Çernyayev, Han'a "topraklarında elçilerime rastlayıncaya kadar ilerleyeceğim" diyerek Buhara sınırını geçmiş ve Çizak üstüne yürümeye başlamış ise de bölgede mevcut bulunan Buhara kuvvetlerinin müdafaasını delemeyen Çernyayev geri çekilmek zorunda kalmıştır⁶⁴.

Buhara ile Çarlık Rusya arasında ki ilişkilerde dönüm noktası Taşkent'in Rusya tarafından işgal edilmesi ve 11 Nisan 1867 yılında Türkistan Genel Valiliğinin kurulmasıdır. Bu valilik, Taşkent merkez olarak kurulmuş ve Türkistan Hanlıklarına daha yakın bir coğrafyada olduğu için buraları askeri açıdan takip etmek ve baskı altında tutmak Rusya için daha kolay olmuştur. K. P. Kaufman ise Türkistan genel valiliğinin ilk valisi olarak atanmış ve fevkalade yetkilerle donatılmıştır⁶⁵. Kaufman'ın kendisine verilen yetkileri nasıl kullanacağı ve Buhara'ya yönelik Rus emellerini nasıl gerçekleştirileceği şu cümlelerinden anlaşılabilir. "*Barış ya da savaş ile Buhara ikna edilmeli daha sonrada kayıtsız şartsız olarak boyunduruk altına alınarak bu topraklar bizim topraklarımıza katılmalıdır. İşgalden sonra yapılacak reformlar ile buradaki yönetim güçlendirilmelidir ki, Rus otoritesi burada sonsuza dek hâkim olsun*"⁶⁶.

Kaufman'ın Türkistan Genel Valisi olduktan sonra Buhara ile olan sınır sorununu halletmeye girişmiştir. Semerkant'a askeri bir yürüyüş başlatmış ve bunu, Semerkant'ta Buhara'nın, Rusya'ya karşı bir ordu topladığı, bölgedeki huzurun bu sebeple bozulacağı ve Rusya'da meskûn olan Müslümanların buradan yayılan nifak tohumu ile isyana teşvik edildiği ve buna son verilmesi gereği ile barışı koruma gayesine dayandırarak yapmıştır. Bu şekilde yaptığı seferi bir barış yürüyüşüymiş gibi gölgelemeye çalışmıştır⁶⁷.

⁶⁴ Mehmet Saray, "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması", **Türkler**, Cilt:18 s.981

⁶⁵ Hatunoğlu, a.g.m, s.507

⁶⁶ Doğan, Erdoğan, a.g.e, s.292

⁶⁷ Ziyayev, a.g.e, s.228

Rus ordusu yaklaşık olarak üç bin beş yüz kişiden oluşmuştur ve yanlarında on altı adet top kuşatma için hazır bulunmuştur. Şehrin savunmasını ise din adamlarının gayretleri ile toplanmış olan çeşitli gönüllüler oluşturmuştur. Şehrin asıl müdafaasının yapılacağı yer olan Çopanata tepeliğinde ise 12.000 piyade 3.000 atlı asker 1.500 topçu Rus kuvvetlerine karşı durabilmek için konuşlandırılmıştır. Burada meydana gelen çarpışmadan Rus kuvvetleri üstün çıkmış ve Zerefşan nehrini geçerek Semerkant'a girmişlerdir. 2 Mayıs 1868'de Buhara Hanlığının en büyük ikinci şehri olan Semerkant, Kaufman önderliğinde sadece iki kişi kayıpla ele geçirilmiştir⁶⁸. Kaufman Semerkant'ı ele geçirdikten bir süre sonra Çar'dan Semerkant'ın tekrar Buhara'ya iade edilmesini içeren bir emir aldı ise de bunu yerine getirmemiştir. Çar ise Kaufman'a neden emrini yerine getirmediğini sorduğunda Çar'a yaptığı açıklamada "Asya'da ki insanlar sadece kaba kuvvetten anlıyorlar ve ona saygı duyuyorlar eğer biz Semerkant'ı iade edersek bu bir zafiyet olarak algılanır ve korktuğumuz algısını yaratır" demiştir. Çar ise Kaufman'ın söylediklerine ikna olmuş ve Semerkant'ın geri verilmemesi konusunda başka bir emir vermiştir⁶⁹.

Semerkant'ın ele geçirilmesinin ardından ilerlemeye devam eden Rus birlikleri Kattakurgan mevkesine ulaştıklarında Buharalıların ağır hücumlarına maruz kalmışlar ve Buhara kuvvetleri karşısında zor duruma düşen Rus birliklerinin imdadına Semerkant'a bulunan Kaufman yetişmiştir. Daha dinç, savaşa hazır ve teknik donanımları yüksek olan yeni kuvvetlerin savaşa katılması ile birlikte savaşın kaderi Ruslar lehine değişmeye başlamıştır. Buhara ordusu bu yeni kuvvetlerin karşısına Zirvebulak mevziisinde çıkmıştır. Buhara ordusu 6.000 piyade, 15.000 süvari ve 14 hafif toptan mükrekkepti. İki ordunun çarpışması Rus hücumu ile başlamıştır. Ağır top atışı karşısında tutunamayan Buhara kuvvetleri yedi saat süren savaşın ardından, savaş alanını mağlup olarak terk etmişlerdir⁷⁰. Ordusu mağlup edilmiş olan Buhara Hanı Rusları dikte ettikleri şartları kabul ederek anlaşma imzalamak zorunda kalmıştır. Yapılan anlaşmaya göre: Buhara 500.000 ruble savaş tazminatı ödemek ve Rusların o zamana kadar işgal ettikleri toprakların -Buhara Hanlığının üçte ikilik bir dilimini oluşturuyor- Rusya'ya ilhakını kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu anlaşma ile savaş tazminatı ve kaybedilen toprakların vergi

⁶⁸ Ziyayev, a.g.e, s.231

⁶⁹ Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:24, Ankara 2011, s.62

⁷⁰ Hatunoğlu, a.g.m, s.508

gelirlerinde muaf kalan Buhara hanlığı ayrıca ticaret gelirleri konusunda da bir çıkmaza düşmüştür. Buhara'nın kontrolünde kalan bölgelerde Rus tüccarlarının tüm faaliyetleri serbest bırakılmıştır. 23 Haziran 1968'de imza edilen bu anlaşma ile bağımsız Buhara ekonomisi neredeyse yok edilmiştir⁷¹.

Bu dönemde Rus yayılmasını engelleyebilecek bir devletin bulunmayışı Rusların en büyük avantajı olmuştur. Çünkü Türkistan, birbiri ile çekişmeleri olan hanlıklara bölünmüş durumda idi. Bu birlikten yoksun olan hanlıklar bazen bir diğerine karşı Rus tarafını tutmuşlar bazen de birbirleri ile giriştikleri savaşlar neticesinde Rus yayılmasının önünü açmışlardır.

Buhara Hanlığı ile Rusya arasında ki ilişkiler 1873 yılına kadar Rusya'nın Buhara'dan anlaşmalar yolu ile daha fazla ekonomik çıkar elde etme isteği ile devam etmiş olmasına rağmen bu durum Rusya'nın 1873 yılında Hive'yi ele geçirmesi ile değişmiştir. Hive'nin yarı bağımsız bir şekilde Rusya'ya bağlanmasının ardından bölgede eli iyice güçlenen Rusya, Buhara ile de yeni bir anlaşma imzalama gereği duymuştur ve dikte ettiği şartları Buhara'ya kabul ettirmiştir. Bu anlaşmaya göre: Rusya, Amuderya'nın Buhara'ya ait olan kesiminde serbest dolaşım hakkını elde etmiş ve istedikleri yerde liman ve ambar kurma hakkını elde etmişlerdir. Rus vatandaşları Buhara sınırlarından serbestçe geçme hakkı elde etmiştir. Buhara hükümeti Rusya'nın izni olmaksızın herhangi bir kimseyi hanlık sınırları içine kabul etmeyeceğini onaylamak zorun da kalmıştır⁷². Bu madde Buhara'yı içine kapanık ve dış dünya ile bağları kopuk yaşamak zorunda bırakmıştır. Örneğin teknolojik açıdan çağdaşlarının gerisinde olan her devlet daha üstün teknolojiyi kullan ve iyi ilişkiler içerisinde olduğu devletlerden teknisyenler getirip çağını yakalamaya çalışmıştır. Bu anlaşma ile Rusya ekonomik olarak Buhara'yı boğarken dünya ile bağları kopuk, kendine muhtaç bir hanlık haline dönüştürmüştür. Bu anlaşma neticesinde Buhara Hanlığı Rus hâkimiyetine yarı bağımsız olarak yaşamaya başlamıştır.

⁷¹ Saray, "Rusya'nın...", s.983

⁷² Ziyayev, a.g.e, s.256

1.7. Hokand Hanlığı

Hokand Hanlığı zaman içerisinde toprak kayıpları ve genişlemeler neticesinde değişken sınırlara sahip olmasına rağmen merkezi Fergana Vadisi merkez olmak üzere kurulmuştur. Bölgede egemenliği sona eren Şeybanilerin ardından Çadak'ta ikamet eden Hoca ailesi burada yönetimi ele geçirmiş ise de halk yönetimden duyduğu memnuniyetsizlikten dolayı Şahrüh Bey'e müracaat etmiş ve onu başlarına yönetici olarak getirmişlerdir. Bölgeyi ele geçerin Şahrüh Bey, Hokand şehri merkez olmak üzere hanlığı kurmuştur⁷³.

Tanrı Dağları ve Pamir Dağları ile etrafı çevrelenmiş olan Fergana Vadisi tarih boyunca doğal bir korumaya sahip olmuştur. Etrafı kurak bir bölge ile çevrili olan bu vadi, Sirderya nehri ile sulanmıştır ve yapılan su kanalları ile vadinin dört bir tarafına su nakli sağlanmıştır bu sebepten ötürü tarımsal ürün çeşitliliği ve verimlilik yüksek bir hal almıştır. Aynı zamanda bu bölge ipek yolunun bir uzantısı olmasından dolayı ticaret gelişmiştir⁷⁴.

Hokand Hanları kuruluş tarihi olan 1709'dan 1800 yılına kadar siyasi birliğin sağlanması ve yönetim de istikrar oluşturulması ile uğraşmışlardır. 1800-1842 arasında ki dönem ise siyasi birliğin sağlandığı ve ülkeye refahın geldiği bir dönemdir. Âlim Han gibi güçlü siyasi figürlerin ortaya çıkışı ile ekonomik alanda da canlanma görülmüştür. 1842'den hanlığın yıkılış tarihi olan 1876'ya kadar olan dönem ise iç çekişmeler ve Rus yayılmasına karşı durma çabaları ile geçmiştir. Bu dönemde başa geçen kişilerin dirayetsizliği ile Rusya ve Buhara'nın Hokand üstündeki emelleri Hanlığın sonunu getirmiştir⁷⁵.

Hokand Hanlığı son dönemlerinde sık sık han değişiklikleri yaşamış ve tahttan indirilen hanlar komşu ülkelere sığınarak onların yardımları ile tekrar tahta çıkmaya çalışmışlardır. Bunun en güzel örneği Buhara Hanı Muzaffereddin'in yanında bulunan Hudayar'ın Buhara Hanı ile birlikte önce Taşkent'i alıp daha sonra Hokand'ın merkezini ele geçirerek tekrar tahtı elde etmesidir⁷⁶. Hokand Hanlığı

⁷³ Muhammed Bilal Çelik, "Hokand Hanlığı" (Ed. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu), **Avrasya'nın Sekiz Asrı Cengizogulları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017 s.530

⁷⁴ Doğan, Erdoğan, a.g.e, s.252-253, Dinçer Koç, **Rus Elçilik Raporlarına göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 12

⁷⁵ Doğan, Erdoğan, a.g.e, s.256

⁷⁶ Saray, **Rus işgali...** s.77

içerisinde ki bu karışık ortam ve dış müdahaleler askeri açıdan Hanlığı çökertirken, Rus yayılmasının önünü açan en önemli etken olmuştur.

Hanlığın içinde bulunduğu bu karışıklıktan faydalanmak isteyen Rusya istediği bahaneyi çok geçmeden elde etmeyi başarmıştır. Çin hududunda keşifte bulunmak için Hokand'a ait olan Türkistan ve Evliya Ata şehirlerine keşif seferleri düzenlemiştir. Bu seferler kendi iktidar sahasına düzenlendiğinde dolayı rahatsız olan Han Rusya'yı protesto etmiş ve Rusya istediği bahaneyi ele geçirerek Hokand üzerine yürümeye başlamıştır. Hokand'ın işgalinde büyük rol oynayan Rus General Çernyayev, 15.000 kişilik ordusu ile birlikte 4 Ekim 1864'te Çimkent'i kuşatmıştır. Muharebenin ilk başlarında üstün durumda olan Hokand kuvvetleri Rusları çekilmeye mecbur etmiştir⁷⁷. Hokand kuvvetleri üstün durumda iken Buhara, Hanlığın, Rusya ile savaşmasını fırsat bilerek Hokand'ın başkentine yürümeye başlamıştır. İki cephe arasında kalan Hokand kuvvetleri, Hanlığın başkentini kurtarmak refleksi ile Âlim-kul önderliğinde kuvvetlerini ikiye bölerek ve güneye hareket etmişlerdir. Bunu fırsat bilen Çernyayev tekrar bir hücum başlatmış ve on sekiz gün süren muharebenin ardından Çimkent'i işgal etmiştir⁷⁸. Buhara Hanının ileriye görememesi yüzünden Hokand müşkül duruma düşmüş ve Ruslar karşısında üstün olan durumunu kaybetmiştir. Çimkent'in kaybedilmesi Rusların Taşkent üstüne yapacakları harekâtın önünü açmıştır. Taşkent'in Rus kuvvetleri tarafından ele geçirilmesi ise tüm Türkistan'ın kaderini değiştirmiştir. Taşkent, Türkistan Hanlıklarına yakınlığı neticesi ile Rusların yayılması için gerek planlama ve gerek askeri çıkış noktası olmasından dolayı iyi bir üs konumu görmüştür. Bu sebeple denebilir ki Buhara Hanı, daha sonra Rus kuvvetlerinin kendi ülkesine göz dikeceğinden dolayı kendine doğrultulan silahı kendi eliyle ateşlemiştir.

Çimkent'in düşmesinden sonra sıra Taşkent'e gelmiştir. General Çernyayev Taşkent üstüne yürümeye başlamış 27 Eylül'de yaptığı ilk hücumda başarısız olmuş ve çekilmek zorunda kalmıştır. Bu esnada ise Taşkent halkı üç gruba ayrılmış bir vaziyetteydi. Rus yanlıları, Buhara hâkimiyetinde yaşamak isteyenler ve Hokand hanına bağlı olanlar. Hanlığın bir kısmının Buhara taraftarı olması Rus komutan Çernyayev'i bu konuda önlem almaya itmiştir. Buhara ordusunun gelebileceği

⁷⁷ Saray, "Rusya'nın...", s.981

⁷⁸ Saray, **Rus İşgali...** s.78-79

güzergâhta bulunan Çınaz Kalesini ele geçirmiş ve Taşkent'i kuşatmaya devam etmiştir. Şehri savunan Âlim-kul'un savaşta ölmesinin ardından birlikleri dağılmış ve şehir 17 Haziran 1865'te Rus kuvvetlerine teslim olmuştur⁷⁹. Taşkent'in işgalinin ardından Rusya ve Hokand Hanlığı arasında, Hanlığa sadece Fergana vadisi kalacak şekilde barış antlaşması imzalanmıştır⁸⁰.

Taşkent'in işgal edilmesinden sonra Hokand'ın işgal altındaki topraklarında Rus yönetimine karşı tepkiler yükselmeye başlamış ve isyanlar patlak vermiştir. Bu isyanları bastırma bahanesi ile Hokand üstünde daha fazla baskı kurmaya başlayan Rusya 1876 yılında Hokand Hanlığının topraklarını Fergana Eyaleti olarak Türkistan Genel Valiliğine dâhil eden bir bildiriye Çarın imzasıyla duyurmuş ve böylece Hokand Hanlığı Rus topraklarına dâhil edilmiştir⁸¹.

2. ÇARLIK RUSYA'SININ TÜRKİSTAN COĞRAFYASINDA EĞİTİM VE KÜLTÜR POLİTİKALARI

Yukarıda görüldüğü gibi Çarlık Rusya'sı Türklerin yaşadığı bölgelere birkaç yüz yıl boyunca yayılcı girişimlerde bulunmuştur. Tarih boyunca devletler siyasi hırsları, daha fazla ekonomik fayda sağlama, insan gücünü arttırma veya kendi ideolojilerini diğer ülkelere yayma gibi gayretler neticesinde başta komşuları olmak üzere yayılcı siyasetler takip etmişlerdir. Rus Çarlığı da 1552 yılında Kazan'ı topraklarına katarak başladığı bu yayıma politikası neticesinde Türk bölgelerinin büyük bir kısmında egemenlik kurmuştur. Bu egemenliği ilk başta askeri gücünün rakiplerinden daha kuvvetli olması sebebiyle elde etmiş olsa da ilerleyen zamanlarda buralardaki hâkimiyetini sağlamlaştırmanın yollarını aramıştır. Devletler, varlıklarını hâkimiyet kurdukları bölgelerde mümkün olabilecek en uzun seviyede tutmak istemişlerdir. Bu bölgelerde mevcudiyetlerini koruyabilmeleri için sadece askeri kuvvetlerinin sayısı ve teknik donanımları yeterli olmamıştır. Eğer sadece askeri kuvvetler ile bir bölgede otorite tam olarak sağlanabilir ve bölgede yaşayan insan topluluğu itaat altına alınıp yeni gelen kuvvete bağlılıkları arttırılabilir olsaydı asker sayısı ve teknik donanımı yüksek olan devletler diğerleri üstündeki hâkimiyetlerini

⁷⁹ Çelik, a.g.m, s.550-551

⁸⁰ Çapraz, a.g.m, s.61

⁸¹ Doğan,Erdoğan, a.g.e, s.305

sonsuzu kadar sürdürebilirlerdi. Fakat sadece askeri yeterlilik bir bölgede egemenlik kurmada ve burada kalıcı olmada tek başına yeterli olan bir unsur değildir. Bölgede yaşayan insan topluluğunun yöneticilerine veya yeni gelen kuvvete bağlılığını arttırma yolları aranmıştır. Bunun içindir ki devletler yayıldıkları bölgelerde otorite sağlayabilmek için güç kullanmışlardır. Bu güç askeri kuvvet veya hukuk gücü ile insanları cezalandırabilme yetisi olabilir ki Çarlık Rusya'sı bunlar ikisini de kullanmıştır. Bölge halkının bağlılığını arttırabilmek için ise eğitim ve kültür politikaları oluşturmaya başlamıştır. İnsanlar doğası gereği doğarlar ve ölürler. Devletler bir bölgeyi ele geçirdiklerinde mevcut insan topluluğuna tam olarak tesir etmekte zorlanmışlardır. Çünkü bu insanlar yeni gelen kuvvetin ideolojisi ile yoğrulmamışlardır. Bu sebepten dolayı ise yeni doğan çocukların devletin ideolojisi ile yoğrularak şekillendirilmesi düşüncesi ortaya çıkmıştır. Bu şekillendirme işi de eğitimle mümkün olabileceğinden Çarlık Rusya'sı araştırmanın konusunu oluşturan bu bölgede eğitim faaliyetlerine önem vermeye başlamıştır.

Çarlık Rusya'sı Türklerin yaşadığı bölgelerde bireyi şekillendirme ve buradan yola çıkarak kendi uygun gördüğü değerler silsilesi içerisinde bir toplum meydana getirme isteğini eğitim kurumlarını kullanarak bir Ruslaştırma faaliyetine dönüştürmüş ve toplumu kendini zeminine yanaştırabilmek için bu bölgede devlet politikası olarak yoğun bir Hristiyanlaştırma çabasına girmiştir.

Devletler kendi güçlerini, dayandıkları temel ilkeleri ve oluşturmak istedikleri düzenleri toplumlara kabul ettirebilmek için eğitim kurumlarını kullanmışlardır. Devletler ellerinde bulundurdukları güç ile halkın düşünce ve değer yargılarını belirlemeye ve bunu belirli bir yöne aktarmaya çalışmışlardır bunu yaparken en önemli unsur eğitim olmuştur. Bu yüzden devletler kendi düşünce sistemlerini topluma dayatmak için eğitimi kullanmışlardır⁸². Çarlık Rusya'sı ise Türkistan coğrafyasındaki egemenliğini sağlamlaştırabilmek ve buranın getirdiği ekonomik faydaları daha fazla elinde tutabilmek için eğitim yolu ile buralarda yaşayan insanları kendi değerlerine daha fazla yaklaştırabilmeye çalışmıştır. Çünkü toplum ile aynı düzleme gelemeyen devletler ellerindeki maddi kuvvetleri ne kadar çok olursa olsun buraları zamanla yitireceklerdir. Çarlık Rusya'sı ise kendi düşünce sistemine Türkistan toplumunu çekebilmek için-toplumun temelini oluşturan- din, dil, kültür

⁸² Halis Çetin, "Devlet, İdeoloji ve Eğitim", C.Ü Sosyal Bilimler Dergisi, C.25, No.2 Aralık 2001, s.206

alanında politikalar oluşturmuş ve bu politikalarını eğitim kurumları aracılığıyla yaymaya çalışmıştır.

Toplumlar, bireylerine ilimlerini, estetik zevklerini, ahlaklarını, kendi değer hükümlerini, teknik becerilerini aşlamak zorundadırlar. Kendi değer yargılarını bireylerine aşıl原因amayan toplumlar yaşamlarını uzun süre sürdüremeyeceklerdir. Toplumlar, bireylerden oluştuğu için bireylere, toplumun geçmişten getirdiği değer yargılarını aşlamak zorundadırlar⁸³. Bireylere bu değer yargılarının aşılması işi toplumun nesilleri arasındaki kültür devamlılığını sağlayacağından eğitim bu aktarımın yapılmasındaki temel amaçtır. Çarlık Rusya'sı ise toplumu kendi beklentilerine göre tekrardan düzenleyebilmek için eğitimi araç olarak kullanmıştır. Çünkü her siyasal sistem kendi isteklerine cevap verecek bireyler ister ve kendi varlığını en uzun süre sürdürebilmek ister⁸⁴.

2.1. Türkistan'da Eğitim Kurumları

2.1.1. Mektepler

Her toplum kendi inanç ve yaşayış biçimlerini kendinden sonra gelecek olan nesillere aktarmak ister. Bu sebepten dolayı bir toplumda yetişmiş olan nesil kendinden sonra gelecek olan kuşağa bir terbiye vermek zorundadır⁸⁵. Bu terbiye verme işi ise eğitim aracılığı ile olur.

Türkistan halkı, yeni nesilleri eğitme işinde ilk olarak okuma yazma öğretme kurumları olarak adlandırıl原因abilecek mektepleri kullanmışlardır. Türkistan'daki ilk mektepler Emeviler zamanında bu bölgenin ele geçirilmesinin ardından ortaya çıkmıştır. Genellikle ilkokul görevi gören ve çocuklara yoğun olarak okuma eğitiminin verildiği bu mektepler Türkistan'ın her bölgesine yayılmıştır. Şehirlerde birden fazla olmak üzere taşraya dahi yayılmış olan mektepler küçük yaştaki

⁸³ Recep Özkan, "Toplumsal Yapı, Değerler ve Eğitim İlişkisi", **Kastamonu Eğitim Dergisi**, C.19, no. 1, Ocak 2011, s.334

⁸⁴ Özkan, a.g.m, s.336.

⁸⁵ Ziya Gökalp, **Kültür ve Medeniyet**, Geçlik Kitapevi Yayınları, Konya 2013, s.107

çocukların aile içinde aldıkları terbiye ve din bilgisi sayılmazsa eğitime başladıkları yer olarak kabul edilebilir⁸⁶.

Medrese eğitimi almış, okuma yazma bilen müezzin ya da imam çocukları eğitme görevini üstlenmiştir. Bu durumda ise molla diye adlandırılmıştır. Bir mektepte görev yapan mollanın sayısı o mektepteki öğrencilerin çokluğuna göre belirlenmiştir. Öğrenci sayısı çok ise birden fazla mollaya ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyacı karşılayabilmek için mümkün ise molla o bölgeden tayin edilmiş, bunu sağlayacak eğitilmiş insan sayısı sınırlı ise diğer bölgelerden molla getirilmeye çalışılmıştır⁸⁷.

Küçük yaşta çocuklara eğitim veren mektepler, genel olarak hükümdar ailesinin veya varlıklı kişilerin inşa ettirdiği cami, medrese veya mescit gibi yapılara ek olarak veya müstakil olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bazı durumlarda ise varlıklı kişiler kendi çocuklarını eğitmeleri için mollayı kendi evlerine çağırmışlardır⁸⁸.

Konargöçer Türklerde ise çocuğun eğitilmesi işi yerleşik olan Türklere nazaran biraz daha zorlu bir süreç içermiştir. Konar-göçerliğin doğası gereği belirli bir mekânda eğitim yapılamayacağı için eğitim işinden sorumlu olan molla eğitim vereceği çocuklarla beraber gitmiştir. Bu gibi durumlarda ise beyler kendi çadırlarının avlusunu bu eğitim faaliyetine ayırmışlardır⁸⁹.

Mektepler çocuklara okuma yazma öğretmenin yanında İslam dini, Müslüman yaşayış tarzını ve Kuran okumayı öğrettiği için aileler arasında önemle karşılanmış ve çocukların mekteplere gönderilmemesi ayıplanmıştır⁹⁰.

Eğitime başlama yaşında ve verilecek olan eğitimin süresinde sistematik ve önceden kabul edilmiş temel esaslar olmadığı gibi öğrenci ile ilgilide herhangi bir kayıt tutulmamıştır. Bu eğitim kurumunda çocuklar eğitime aileleri tarafından genellikle 4 ile 6 yaşları arasında gönderilmiştir⁹¹.

⁸⁶ Bekir Tümen Somuncuoğlu, “*Türkistan’da Eğitim(1865-1917) ve Çarlık Rusya’sının Sosyo-Politik Açısından Eğitime Yaklaşımı*”, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Basılmamış Doktora Tezi, 2006, s.25

⁸⁷Kışımjan Eshenkulova, “*Modern Bilimlerin Türkistan’a Girişi (1800-1917)*”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s.40

⁸⁸Eshenkulova, a.g.t s.40

⁸⁹ Somuncuoğlu, a.g.t, s.26

⁹⁰ Somuncuoğlu a.g.t, s.25

⁹¹ Eshenkulova, a.g.t, s.42

Mektebe yeni katılmış bir öğrenci için eğitim faaliyeti önce Kelime-i Şehadet'i ezberlemekle başlamış daha sonra ise Arap Alfabesinin ezber edilmesine geçilmiştir. Bunun ardından ise dua ve surelerin ezberlenmesi işine girilmiştir⁹². Ezberlenen metinler ise çocuklara manaları anlatılmadan sadece ezber ettirmek şeklinde verilmiş olduğundan ve çocukların bunu anlayabilecek Arapça dil ve gramer becerisi olmadığından dolayı bu eğitim faaliyeti sadece kuru bir ezber şeklinde kalmıştır⁹³.

Türkistan'daki mekteplerin durumu Osmanlı basınında da yer bulmuş Buhara'daki mektepler örnek verilerek durumları şu şekilde aktarılmıştır: “*Buhârâ Hânlığı'nın makarr-ı hükûmeti olan Buhârâ beldesinde üç yüz mekteb-i ibtidâi ve iki yüz mikdârında da medâris-i cesime mevcuttur. Orada derecât-ı tahsîl bizim bildiğimiz gibi ibtidâi, rüşdî, idâdî ve âlîkısımlarına münkesem olmayıp yalnız iki kısım üzerine münkesemdir: İbtidâî, âlî; yahudta'bir-i diğlerle mektep, medrese!*”⁹⁴ Makalenin müellifi Osmanlı Devletindeki eğitim sistemi ile Buhara'daki eğitimi kıyaslamış Osmanlı Devletinde çocuklara verilecek eğitim kademelere ayrılmışken, Buhara'da ise durum sadece iki kısımdan oluşan bir eğitim sistemi olarak tanımlanmıştır. Bunlardan ilki küçük yaştaki çocukların eğitimleri için kullanılan mektepler bir diğeri ise mektebi bitirdikten sonraki daha üst bir eğitim almak isteyenlerin gittiği medresedir.

Eğitimin süresi ise öğrencinin kabiliyeti daha çok ise ezbere olan yatkınlığı ile belirlenmiştir. Mekteplerin fiziki durumları genellikle tek sınıflı bir yapıda olup öğrenci sayısı on ile otuz arasında değişiklik göstermiştir. Herhangi bir sınıf yapısı olmadığından daha önce o dersi görmüş olan öğrenciler ile ilk defa görmekte olan öğrenciler aynı sınıfta ders görmüşlerdir. Ders sırasında molla dersi daha önce görmüş olan öğrencilerle ilgilendiği için ilk defa görmekte olan öğrenciler halife adı verilen yaşı daha büyük olan ve molla tarafından seçilen kişiler tarafından ders görmüşlerdir. Bu mekteplerde okuma ve ezber etme faaliyeti yazma öğrenmekten daha öncelikli olarak görülmüş ve yazı yazmayı öğretmek ikinci plana atılmıştır. 2-3 senelik bir okuma eğitiminden sonra isteğe bağlı olarak yazma dersi görülmüştür. Derslerde başarılı olup bir diğeri kitaba geçme durumu ise tamamen mollanın

⁹² Somuncuoğlu sayfa 33

⁹³ Mirzahan Egamberdiyev, “*Türkistanskiye Vedomosti Gazetesi'ne Göre Türkistan'da Ruslaştırma Siyaseti (1870-1917)*”, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002, s.87

⁹⁴ Alimcan el-İdrisi, “*Buhara'da Tahsil*”, **Sıratmüstakim**, 21 Ekim 1909, C.3, S.59, s.111, (Ed. Ertuğrul Düzdağ, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi Sıratmüstakim Mecmuası 1908-1925**, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, Ekim 2015, s.104).

inisiyatifine bırakılmıştır. Her hangi bir başarı kriteri olmadığından molların onay vermesi yeterli görülmüştür⁹⁵.

Aynı makalede mekteplerdeki ders durumları ile ilgili şunlar belirtilmektedir. " ...bir çocuğum mektepte tahsîl edeceği şeyler: Fârisî okuyup yazmak, ûlum-ı dîmiyye namına tahâret, sâlat, zekât gibi dersler olup sadece bu derslerin bulunması "... Bundan mâadâ ne tecîd, ne hesâb, ne de coğrafya hattâ en ziyâdehissiyât-ı miliyyelerini terbiyeye hâdim olan şanları tarihleri mektepte okunmak değil, bunların namlarını bilen mektep hocalarına bile nadiren tesâdüf olunmaktadır⁹⁶." Dünyevi ilimlerin buralarda okutulmayışı hatta bunları okutacak hocanın bile bulunmayışı Osmanlı basınında kendine yer bulmuş ve eleştirilmiştir.

Bu mekteplerdeki temel sorun öğrenciye yönelik hazırlanan ders kitaplarının bulunmaması, mevcut olan ders kitaplarının ise öğrencilerin yaş seviyelerine uygun olmaması, derslerin ezbere dayalı olarak işlenmesi, okuma ve yazma öğretiminin layıkıyla gerçekleştirilememesi, okumanın Arapça gramere göre yapılması gibi başlıklar altında toplanabilir⁹⁷. Bunlar gibi sebepler bir araya geldiğinden dolayı okuma yazma oranı fazlaca artamamıştır.

Mektep eğitiminin ardından bir üst okul olan medreseye devam etme oranı gayet düşük olmakla beraber, mekteplerden mezun olan öğrencilerin ise neredeyse yüzde ellisi okuma yazmayı beceremeyecek haldeydi. Bunun sebepleri arasında mektepte öğretilen metinlerin ezbere dayalı olması ve Arapça ağırlıklı olmasının yanında kitap ihtiyacının yeteri kadar karşılanamaması gösterilebilir⁹⁸. Tüm bu olumsuzluklara bakıldığında mekteplerin Türkistan çocuklarını eğitmekte yeteri kadar başarılı olduğu söylenemez.

2.1.2. Kız Mektepleri

İslam dini inananların hepsine belirli sorumluluklar yüklediğinden dolayı inanların hepsi bu dinin yükümlülüklerini öğrenmek zorunda olmuşlardır. Erkek çocuklarının

⁹⁵Eshenkulova, a.g.t, s.44-45

⁹⁶Alimcan el-İdrisi, a.g.m, s.111.

⁹⁷Eshenkulova, a.g.t, s.46.

⁹⁸Egamberdiyev, a.g.t, s.87

okulları kadar yaygın bir ağa sahip olmasa da kız mektepleri de araştırmanın konusu olan coğrafyada varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Kız çocuklarına temel bilgileri vermek için kurulan bu mekteplerin hocalarına altın-ayrı veya altın-bibi denilmiştir. Bu görevi icra edenler genellikle cami imamının karısı veya kızı olmuştur. Eğitim mekânı olarak ise genellikle bunların evleri tercih edilmiştir. Bu durum mümkün değil ise mescitte veya camide kız çocukları için ayrılan bir bölümde eğitim faaliyetlerine devam edilmiştir⁹⁹.

Bu mekteplerin yaygınlık oranı ve eğitim gören kız çocuğu sayısı kesin olarak bilinmese de erkek çocuk mekteplerine nazaran daha aşağıda bir sayıyı teşkil etmişlerdir.

Kız mekteplerinde herhangi bir kız çocuğunun eğitim görmesinin önünde bir engel olmamasına rağmen genellikle toplumun ileri gelenlerinin kızları eğitim almışlardır. Devlet adamlarının, tüccarların ve din adamlarının kızları daha çok eğitim görmüşlerdir. Bu mekteplerde de herhangi bir başarı kriteri olmadığından dersi geçme durumu ve okuldan mezun olma durumu hocanın inisiyatifine bırakılmıştır. Eğitim süresi çocuğun yeteneğine ve ezber becerisine göre değişiklik göstermiş sekiz yıla kadar uzayabilmiştir¹⁰⁰.

Yaşlılarından daha geri seviyede olan veya fiziksel durumu yaşlılarının altında olan erkeklerin de bu kız okullarına gittikleri görülmüştür. Veliler çocuklarının önce kız okulunda belirli bir düzeye geldikten sonra erkek mektebine göndermeyi tercih etmişlerdir. Bu durumda veliler, çocuklarını dayak ve falaka cezasının olduğu erkek mektebine göndermektense daha ılımlı bir eğitim verilen kız mektebine göndermeyi tercih etmişlerdir. Yazma eğitimi ise erkek okullarında olduğundan daha fazla ihmal edilmiştir¹⁰¹.

---

⁹⁹Somuncuoğlu, a.g.t, s.27

¹⁰⁰Eshenkulova, a.g.t, s.47

¹⁰¹Eshenkulova, a.g.t, s.48

2.1.3. Medreseler

Medrese kelimesi okumak, anlamak bir metni öğrenmek için tekrarlamak anlamına gelen ders kökünden türetilmiş bir mekân ismidir. Medreselerin ilk olarak ne zaman ve nerede ortaya çıktıkları tam olarak aydınlığa kavuşmuş değildir¹⁰².

Medreseler, İslam coğrafyasında daha çok orta ve yüksek düzeyde eğitim verilen kurumlar olarak varlıklarını uzunca bir süre sürdürmüşlerdir¹⁰³. İslam ülkelerin hemen hemen hepsinde varlıklarını sürdürmüş olan medreseler on birinci yüzyılda kurumsallaşmasını tamamlamış ve tam bir eğitim merkezi olma özelliği kazanmıştır. Günümüze ulaşmış en eski medreselerin bazıları Türkistan coğrafyasında görülmektedir. Büyük Selçuklu, Karahanlılar, Gazneliler gibi Türk devletlerinin bu coğrafyada inşa ettirdikleri medreseler, Türkistan'da İslamiyet'in yayılmasında ve bölgenin bir ilim merkezi haline gelmesinde önemli rol oynamışlardır¹⁰⁴. Selçuklular döneminde Türkistan'da birçok medrese inşa edilmiştir. Rus Çarlığı bölgeyi ele geçirenceye kadar bu bölgede kurulmuş olan devletler birçok medrese inşa etmişler büyük bir medrese ağı oluşturmuşlardır. Selçuklu vezirlerinden olan Nizamülmülk'ün inşa ettirdiği Nizamiye medreseleri ise medreselerin en güzel örneğini teşkil etmektedir¹⁰⁵.

Medreselerin Türkistan bölgesinde ilk ortaya çıktıkları yerler Belh, Buhara, Hokand, Semerkant, Taşkent gibi yerlerdir. Burada açılmalarının sebebi ise Budist Vihara'larının burada varlıklarını sürdürmeleridir¹⁰⁶. Medreseler sadece Müslüman halkı eğitmek için kullanılmamış aynı zamanda Müslüman devletlerin ele geçirdikleri bölgelerde eğitim yolu ile egemenliklerini güçlendirmelerini sağlamak için de kullanılmıştır. İslam'ın yayılmasında ve bölgedeki Müslüman nüfusu arttırmak içinde kullanılan medreselere karşı Çarlık Rusya'sının politikalar geliştirmesi ve buraları köhneleştirmek istemesi pek tabiidir. Çünkü Çarlık Rusya'sının Türkistan bölgesindeki asıl amacı burada yaşayan halkı olabildiğince

¹⁰² Nebi Bozkurt, "Medrese", **TDVİA**, Ankara 2003, C.28, s.323

¹⁰³Fegani Beyler, "Rusya'da Medreseler ve İslami Eğitim- Öğretim Alanındaki Faaliyetleri: Genel Bir Bakış", **Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.4, S.7, 2016, s.94

¹⁰⁴ İsmail Orman "Medrese", **TDVİA**, Ankara 2003, C.28, , s.338

¹⁰⁵ Bozkurt, a.g.m, s.324

¹⁰⁶ Kasım Mominov, "Orta Asya'da Medreselerin Tarihsel Gelişimi ve Felsefi Temelleri", **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu Cilt:1**, (5-7 Ekim 2012) Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları, Muş 2013 ,s.408

Ruslaştırmak bir başka değişle kültürünü buralara yayabilmektir. Medreseler ise bu politikanın önünde önemli bir engel teşkil etmiştir.

Medreselerin toplumdaki tek işlevi halkı eğitmek ve İslam'ı öğretmek olmamıştır. Medreselerde eğitim gören öğrencilerin ihtiyaçlarının karşılanabilmesi ve eğitim-öğretimin devamlılığının sağlanabilmesi için vakıflar kurulmuştur. Bu vakıflar toplumun ileri gelenleri, devlet adamları veya hayırseverler tarafından kurulmuştur¹⁰⁷. Vakıflar toplumda birlik ve beraberliği arttırdığı, zengin ve fakir arasında bir köprü kurduğu için önem taşımaktadır. Toplumsal dayanışmayı arttıran kurumlar olmuşlardır. Medrese sisteminin bozulmaya başlaması ile bu vakıflar da değerini kaybetmeye başlamıştır.

Medreselerde eğitimin süresi 10 ile 20 yıl arasında değişiklik göstermiştir. Bu eğitim kurumlarında İslam dininin esasları öğretilmekle beraber dünyevi ilimler de öğrencilere okutulmuştur. Fakat daha sonra dünyevi ilimler medreselerde okutulmamaya başlamıştır¹⁰⁸. Sadece daha iyi Müslüman yetiştirme gayesi güdülmüş ve sadece din bilgisinin bir insana yeterli bilgiyi sağlayacağı düşünölmeye başlamıştır. Bu durum ise daha önceden İslam dünyasının ilmi açıdan en gelişmiş bölgesi olan Türkistan'da eğitimin gerilemesine sebep olmuştur.

Türkistan'daki eğitim kurumlarının bu geriliği Osmanlı basınında da yer bulmuştur. Sibiryalı Alimcan el-İdrisi Sıratımüstakim de kaleme aldığı makalesinde Buhara'dan örnek vererek şu şekilde bahsediliyor. *"Buhara ahalisi kabul-i İslam şerefi ile müşerref oldukları ikinci asr-ı hicrî bidayetinden sekizinci asrın nihâyetine kadar geçen yedi asır zarfında ulûm ve funûna pek büyük hizmetler etmişler; Muhammed bin İsmâil, EbûNasrFârâbi, Şeyh Reis, Ömer Neseî ve Ali Pezdevî gibi, yalnız İslamiyet'in değil, bütün âlem-i insâniyyeninmâ-bihi'l-iftihârı olan pek çok zevât-ı kirâm onlardan yetişmiş: "Ümmü'l-elsine" ünvanınıhrâz eden Arap lisânınkavâid ve edebiyatına Araplar'ın kendilerinden daha ziyâdehizmet etmişler... Usûlvefürû'-i İslâmiyyenin cem' ve te'lîfinekezâbüütün İslâmlar'dan fazla gayret sarf etmişler... El-yevm Avrupa lisânlarına tercüme olup rehber-i selâmet ittihâz edilen felsefe-i ictimâiyye ve ahlakiyyedâir eserlerin bir kısm-ı mühimmi onların himmetleriyle vücuda gelmiş... Hattâ tıp ve nücûm fenlerinde de muâsır oldukları kavimlerden çok ileriye gitmişlerdir ki: Rûy-ı zemînde ilk rasad-hâne meşhur Emîr Tîmûr'un hafidi Mîrzâ Uluğ Bey tarafından Semerkand Şehrinde binâ edilmiş*

¹⁰⁷Beyler, a.g.m, s.90

¹⁰⁸Somuncuoęlu, a.g.t, s.40

olması bu dâvâmuza bir bürhân-ı celîdir¹⁰⁹.” Türkistan ahalisinin geçmiş dönemlerde ilimde çağdaşlarından daha ileri bir seviyede olduğu hatta Avrupa dillerine çevrilen ve oranın aydınlanmasında katkısı bulunan bir kısım eserlerin bu bölgede yaşamış âlimlerin eserleri olduğu vurgulanmıştır. Avrupa’nın ilimde daha ileri gitmesini etkileyebilecek kadar iyi bir birikime sahip olan Türkistan coğrafyasının içinde bulunduğu bu köhnelik Osmanlı basınında da dikkatleri çekmiştir.

Bir başka örnekte ise: *“Eski zamanlarda şu evvelki medeniyet ve ilim cihetlerinden parlak devirler geçirmişlerdir. Bu kıt’aya Arap medeniyeti nüfuz ettikten sonra Eflatun ve Aristo mesleklerinin ruhunda felsefi sistemler icad olundu. Fikr-i Trakkiyat sayesinde- tasavvuf üstatları- Hoca Ahmet Yesevi sufiyullah yar gibi müşahir yetişti. Yesevi hazretlerinin beyninde haiz olduğu mevki, tasavvufta ne kadar büyük bir sima olduğunu göstermektedir.*

Ulum-u riyaziyede mühim bir yer tutmuştu. Timurleng’in torunu (Uluğ Bey)’in Semerkand’da yaptırdığı rasathane heyetşinasan mağlum ve muğteberdir. O devirlerde Türkistan ilim-i İslam’ın merkez-i medeniyeti olup hesapsız darülrifanlara malik idi. Lakin sonra üç asır zarfında tedenniye doğru yüz tutup ulum-u hakikiye yerine fairesiz şeyler kaim olmuş, cahil hocalar arasında dini taassuplar baş göstermiştir. Hele on dokuzuncu asırlarda medreseler o dereceye inmişti ki ulum-u şer’iye bertaraf edilerek yerine Yunan safsataları ka’im olmuş idi.

Evvelce medreseler halk tarafından sonra ağniyânın vakıf akçeleri ile idare kılınıyordu. Geçen aşırın ikinci senelerinden itibaren Türkistan’da mektep ve medreseler gayet azalmıştır¹¹⁰.” Denilmiştir. Bu makalede de Türkistan ahalisinin eski devirlerde ilim açısından çağının ilerisinde olduğundan bahsedilmiştir. Uluğ Bey örnek verilerek dönemin en iyi bilim adamlarının bu coğrafyada yetiştiğinden bahsedilmiştir.

Medreselerde de mekteplerde olduğu gibi sistemli bir eğitimden söz etmek mümkün değildir buradaki sistem daha çok müderrisin kendi bildiklerini talebelere öğretmesi şeklindeydi¹¹¹. Müderrisin kendi bildiklerini, ardından gelenlere aktarması ile yürütülen bir sistemde bilimsel ilerleme aramak pek tabii mümkün olmayacaktır. Bilgilerin sadece nakledildiği üstüne bir şey konulmadan bir diğerine aktarıldığı, bu aktarılma işinin ise sadece ezberle görüldüğü bir eğitim sistemi çağı yakalamakta başarılı olamamış ve teknik açıdan geri kalmıştır.

¹⁰⁹ Alimcan el-İdrisi, a.g.m, s.111.

¹¹⁰ Refat, “Türkistan’da Eski İlim Yurtlarının hali”, **Mahfil**, 1925,C.5, S.58, 192-193

¹¹¹Beyler, a.g.m, s.95

Türkistan'da görülen bu medrese sistemi ile yetişen insanların Rusya'ya karşı iktisadi, ticari ve teknik açıdan karşı koyması ve kendilerini savunabilecek bir güce ulaşmaları mümkün olamamıştır. Fakat medreseler yüzeysel de olsa İslam bilincinin yaşatılması ve nesillere öğretilmesi açısından bir başarı sağlamıştır¹¹².

2.2. Kazan'ın İşgalinden XIX. Yüzyıla Kadar Türkistan Coğrafyasında Uygulanan Rus Politikaları

Çarlık Rusya'sı Türkistan'ın tamamını tek bir seferde ele geçirmediği parçalar halinde ele geçirdiği için Türkistan üstünde yürütülen politikalar Rusların yayılma bölgelerine göre şekillenmiştir. İlk ele geçirilen yerlerde artık o bölgelerin yöneticisi konumunda olan Çarlık Rusya'sı yönettiği halk üstüne baskısını hissettirebilirken, aynı zamanda bu baskılardan bihaber halde yaşayan Türkistan ahalisi de mevcut olmuştur. Hanlıklar kendi bölgelerindeki idare gücünü kaybetmemek hatta kendi düşmanları olarak gördükleri komşu hanlıkların Rus baskısı altında ezilmelerine ses çıkarmamış bazen ise bu durumdan hoşnut kalmışlardır. Kazan'ın Çarlık Rusya'sı tarafından ele geçirilmesi ile Rusya farklı bir milletten ve dinden olan insan topluluğuna hükmetmeye başlamış dolayısıyla da ilk politikalarını bu coğrafyada uygulamaya başlamıştır.

Çarlık Rusya'sının Kazan'a karşı başlatacağı askeri hareket arifesinde ülkesindeki din adamlarına hitaben yapacağı seferi meşrulaştırmak için vahşi olan bu topluluğu kendi topraklarında perişan etmek, bunları terbiye ederek İsa'nın dinine kazandırmayı amaç edindiğini söylemiştir¹¹³. Görülüyor ki Çar daha Kazan'ı ele geçirmeden buradaki Müslüman ahaliye karşı düşüncelerini belirtmiş ve yapacağı işleri önceden açık etmiştir. Çar'ın kafasında burada yaşayan halk medeniyetten bihaber vahşiler ve ehlileştirilmeye muhtaç olarak düşünülmüştür. Bu durum da ehlileştirme aracı ise Hristiyanlaştırma olarak görülmüştür.

Kazan Hanlığı zapt edildikten sonra ise Çar burada yeni ele geçirilen, din ve millet açısından farklı olan bu yeni tebaanın nasıl idare edilip nasıl itaat altına alınacağı

---

¹¹²Egamberdiyev, a.g.t, s.80

¹¹³ Topsakal, a.g.e, s.108

esaslarını belirlemek amacı ile on beş gün Kazanda kalmıştır¹¹⁴. Bu süre zarfında yeni ele geçirilen toprakların artık Hristiyanlara ait topraklar olduğunu göstermek için şehrin her yerinden görülebilecek mevkilere haç dikilmesini emretmiş ve yedi önemli tepeye ise kendi elleri ile haçları yerleştirmiştir¹¹⁵.

Çarlık Rusya'sı ele geçirdiği Kazan'ı tam bir Rus şehri haline getirebilmek için Hanlık idaresinden kalan bütün kalıntıları ortadan kaldırma çabası işine girişmiştir. Bu sebeple Kazan'da bulunan cami, saray ve medreselerin çoğu yıkılmış yerlerine buranın bir Rus şehrini andırması için manastırlar ve kiliseler inşa edilmiş bunlar yapılırken Rus mimarisi kullanılmıştır¹¹⁶. 1744 yıla gelindiğinde ise Kazan'da bulunan beş yüz yirmi altı camiden dört yüz on sekizi yıktırılmıştır¹¹⁷. Bu durumda Çarlık Rusya'sı sadece insanların gönüllerindeki İslam ile mücadele etmemiş gözleri ile gördükleri İslam mimari ve ibadet merkezlerinin de buralardan kaldırılması gerektiğini düşünmüştür.

Kazan şehri yukarıda görüldüğü gibi diğer Türk hanlıkları üstüne yapılacak askeri seferlerde bir çıkış noktası olmuştur. Bu sebeple Kazan'ın askeri olarak güçlendirilmesi ve müstahkem bir noktaya dönüştürülmesi elzem olmuştur. Çarlık Rusya'sı buraya Rus askerleri yığmaya başlamıştır. Ayrıca bu duruma ek olarak ilk başlarda Rus dostu gibi geçinerek Rus menfaatine işler yapan gerek hanlık ailesinden gerekse yerli ahaliden kişiler Rus politikasının bir neticesi olarak Rusya içlerine sürülmüşlerdir. Bunlardan boşalan yerlere ve verimli tarım arazilerine ise Ruslar yerleştirilmiştir¹¹⁸. Kazan Şehrine Rus askerlerin yerleştirilmesi ve Rus nüfusunun Kazan ahalisinden boşalan yerlere yerleştirilmeleri bölgedeki nüfus dengesini değiştirmeye yönelik ilk politikalar olarak dikkat çekicidir.

Türkistan'da Rus yayılması göz önüne alındığında Türkistan halkının içinde bulunduğu parçalanmışlıktan Çarlık Rusya'sının faydalandığı bu doğrultuda politikalar geliştirerek işgallere zemin hazırladığı görülmüştür. Çarlık Rusya'sının Türkistan'a

¹¹⁴Akdes Nimet Kurat, "*Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt İli (XIX. Yüzyıla Kadar)*", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.23, S. 3-4, Ankara 1965, s.91

¹¹⁵Topsakal, a.g.e, s.112

¹¹⁶Kurat, "*Rus Hâkimiyeti...*" s.92

¹¹⁷ Oktay Berber, "*XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çarlık Rusyası'nın Türkistan Siyasetine "Böl-Yönet" İlkesi Bağlamında Bir Bakış*", *Gaspırah'ın İzinde "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" Kongre Bildirileri Kitabı*, Türk Dünyası Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s.734

¹¹⁸Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s.161

ilerleyişi göz önüne alındığında ele geçirilen bir bölgenin diğerleri için yapılacak askeri seferlerin çıkış noktası olduğu görülür bu doğrultuda ele geçirilen yerler müstahkem kalelere dönüştürülmüştür. Bunlara örnek olarak 1716’da Omsk, 1718’de Semipalatinsk ve 1719’da Ust-Kamenogorsk kaleleri gösterilebilir¹¹⁹. Her yapılan kale, Kazan’da olduğu gibi buralara Rus nüfusunun kaydırılması ile sonuçlanmış ve buralarda ki nüfus dengesi Rusların çoğunluğuna olacak şekilde değiştirilmiştir. Burada uygulanan politika sadece Rusları bölgeye yerleştirmek değil aynı zamanda Türk unsurları askere alarak zorla çalıştırmak gibi politikalar da içermiştir.

Yukarıda bahsi geçen askere alma politikası XIX. yüzyılda da geçerliliğini korumuş olsa da bazı düzenlemelere gidilmiştir. 1874 yılında çıkarılan bir kanun ile Müslüman askerlerin çeşitli özlük hakları düzenlenmiştir. Buna göre askerlik yemini ederken bu yeminin imam huzurunda edilme serbestliği getirilmiştir. Müslüman askerlerin ölümü durumunda ise defin işlemleri kendi dinlerine uygun bir şekilde ve imam nezdinde yapılması kararlaştırılmıştır¹²⁰.

1874 yılında Müslüman askerlere tanınan hakların yerine getirilmediği ve hâlâ XIX. ve XX. yüzyıllarda dahi Türkler üstünde askere alarak Hristiyanlaştırma çabasının güdüldüğü Osmanlı basınının da dikkatini çekmiştir.

“...Kışlada namaz kılmak, yahud ibâdethâneye gitmek, hele bunların hiç imkânı yok, işte bunu yazarken gözlerimden yaşlar dökülüyor. Kalbim parça parça oluyor, artık hayatımdan bezmişimdir. Kışlaya bir Kur’ân-ı Kerîm getirmek en şedîd cezâları istemek demektir. Bâri haftada bir defâ Cuma namazına çıkmaya, o olmazsa senede bir bayram namazına, yahud oruç tutmaya müsâade etseler. Âh yâ Rabbim! Yazamıyorum, ellerim titriyor. İşte bunların cümlesinden mahrûmuz. Bunlar hep hakikattir, hepsi güneş gibi âşikârdır, bunları inkâr etmek, güneşi inkâra kalkışmak demektir. Bunları milyonlarca İslâmın hukûkunu istirdâd maksadıyla yazıyorum.

Geçen Milâd-ı İsa yortusunda, bize cebren bayram yaptırıldılar. Cebren kiliselere idhâl ederek başımız açık, ellerimize birer mum tutturdular, bu kadarı kâfi değilmiş gibi: “Tapınmazsanız da olur” diyorlar!

¹¹⁹ Berber, a.g.m, s.296

¹²⁰ Şir Mehmet Dualı, “Rusya Müslümanları Örneğinde Din ve Vicdan Özgürlüğü Sorunu”, **Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi**, Cilt:9, Sayı:1, Nisan 2012, S.85-86

Şâyed bütün bu arzularına muhâlefet gösterirsek, Sibiryâ'da şoseler yapmaya, en ağır yükler altında ölmeye, zâbitâna değil, neferâta hizmet etmeye, çöpleri taşımaya hep biz zavallı ma'sûm İslâmlar ta'yîn olunuyoruz. Bugün Rusya'da yüz kırk bin kişilik bir orduyu teşkîl eden İslâmlara sekiz imâm ta'yîn olunmuş ki her birisinin arasındaki mesâfe yüz binlerce verst teşkîl ediyor. İşte o imâm olmayan yerlerde vefât eden biçâre kardeşlerimiz rast gelen adam tarafından rast gelen yerlere gömülüyorlar...¹²¹”.

Askere alınan Müslümanların dinlerine yaşamalarının engellendiğinden hatta kışlaya Kur'an getirmenin verilebilecek en büyük cezaya davetiye çıkardığından bahsedilmiştir. Aynı zamanda Rus ordusuna alınana Müslüman askerlere ise zorla Hristiyan adetlerini kabul ettirilmesi için baskılar yapılmıştır. Müslüman adetlerinin yaşanılmasının önüne geçilmiştir. Müellif Rus ordusunda bulunan Müslüman asker sayısını yüz kırk bin olarak aktarmış ve bu kadar büyük bir Müslüman grubunun dini işlerine bakması için sadece sekiz imamın görev aldığı belirtmiştir. Rus ordusu altında görev alan Müslümanların ölümleri halinde ise herhangi bir İslami kaideye uymaksızın gelişi güzel oldukları yerlere gömüldüklerinden bahsedilmiştir. Rus hükümeti Müslümanları askerliğe alarak hem savaşta büyük faydalar sağlayan atlı asker kuvvetini geliştirmiş hem de Müslümanları Hristiyanlarla kaynaştırarak onların yok olmasını sağlamaya çalışmıştır.

Çarlık Rusya'sı ele geçirdiği bölgelerde Hristiyanlaştırma faaliyetlerine de vakit kaybetmeden başlamıştır. İlk olarak bu faaliyetler Kazan ve çevresinde başlamıştır. Ele geçirilen bu topraklara manastırların yapılması emri Çar tarafından verilmiş. Yapılan bu manastırlara ise maddi ihtiyaçlarını karşılamaları için topraklar verilmiş ve yürütecekleri faaliyetlerde sınırsız yetki verilmiştir. Manastırlara bırakılan bu topraklar sadece bu kurumların maddi ihtiyaçlarını karşılamıyor ayrıca buraya çalıştırılmak üzere Hristiyan nüfus da kaydırılıyordu¹²². IV. İvan'ın emri ile ele geçirilen Müslüman coğrafyasında hemen Piskoposluk kurulması kararlaştırılmış ve Guri adında bir rahip buraya atanmıştır. Buradaki Rus ve Hristiyan olmayan nüfusu eritmek ve Hristiyanlaştırmak için kiliseler ve manastırlar yapılmıştır. Bu ibadethaneleri yapmak için genellikle verimli topraklar ve zengin Müslüman unsurunun sahip olduğu araziler seçilmiştir. Buralarda yaşayan halk ise çorak

¹²¹ Nefer Ali, “*Darülhilafetü'l-Aliyye'de Sıratımüstakim Ceride-i İslamiyyesine*”, **Sıratımüstakim**, 13 Nisan 1910, C.6, S.136, s.93, (Ed. Ertuğrul Düzdağ), **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi Sıratımüstakim Mecmuası 1908-1925**, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, Ekim 2015, s.87.

¹²² Topsakal a.g.e, s.120-121

arazilere sürülmüşlerdir. Müslümanlardan alınan bu araziler Rus göçmenlere dağıtılmıştır. Topraklarını ellerinde tutmak isteyenlere ise Hristiyan olma şartı ileri sürülmüştür. Hristiyan olanlara ise ek olarak çeşitli vergililerden belirli bir süre muaf olma hakkı tanınmıştır. Rus hâkimiyetinde yaşayan Müslümanların karşılaştıkları bir başka zorluk ise bırakacakları mirasın Rus hükümetinin müdahaleleri sonucu oğullarına veya kızlarına değil de uzak akrabası olsa dahi Hristiyan bir yakınına kalması olmuştur. Bu Hristiyanlaştırma politikasına ek olarak uygulanan ekonomik baskılar ve Rus nüfusunun buralara kaydırılması sonucu bölgedeki Tatarların bir kısmı XVI. yüz yıl boyunca Hristiyanlığa geçmişlerdir. Bu politika neticesinde Hristiyanlığı kabul edenlere *Kreşin* veya *Kreşin Tatarlar*¹²³denilmiştir. Bu dönemde baskı yollu uygulanan bu Hristiyanlaştırma çabası istenilen başarıyı gösterememiş Hristiyanlığın getirdiği ekonomik faydalar elde edildikten sonra ya Müslümanlığa geri dönülmüş ya da göstermelik bir Hristiyanlık olarak kalmıştır¹²⁴.

Yukarıda görüldüğü Kasım Hanlığı uzun bir müddet Çarlık Rusya'ya bağlı olarak siyasi varlığını sürdürmüştür. Bu durum bile Çarlık Rusya'sının uzun vadeli bir politikası olarak dikkat çekmektedir. Kasım Hanlığı gibi bir kukla devletin Rusya'ya bağlı olarak siyasi varlığını sürdürmesi ve Hanların tam bir itaat altında olması yeni yayılacak yerlerin ise Kasım Hanlığı ile hem aynı dine mensup hem de aynı milletten olmalarından dolayı Çarlık Rusya'sı bu durumu fırsat bilmiştir. Kasım Hanlığının siyasi varlığını uzun süre sürdürebilmesinin sebebi şunlar olabilir. Çarlık Rusya'sı, ilk olarak Kasım Hanlığının soyundan olan kişileri diğer hanlıkların başına geçirmeye çalışarak onları da kendi nüfuz alanlarına çekmeye çalışmıştır. İkinci olarak ise Kasım Hanlığının varlığını kullanarak kendisi altında yaşayan Müslümanların özgürce yaşayabildiklerini kimsenin yönetimine karışmadıklarının propagandasını yapmıştır¹²⁵.

¹²³ Tatar kelimesi İslam unsurunu çağrıştırmamasından dolayı Rusya tarafından tercih edilmemiş daha çok Kreşin kelimesi tercih edilmiştir. Tatar ismi etnik bir köken olmasının yanında Rusya açısından İslamiyet ile aynı kefedede tutulmuş ve Hristiyan olanlara Tatar denmesi hoş karşılanmamıştır. Günümüzde ise Hristiyan Tatarlar kendilerine Kreşin Tatarı demekte bir beis görmemektedirler.

¹²⁴ Durmuş Arık, "Türk kültürünün Farklı bir Boyutu Olarak Kreşin-Hristiyan Tatarların Dini inanışları", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 47, S.1, 2006, s.72-73.

¹²⁵ Rahimzyanov, a.g.m, s.292.

2.3. Çarlık Rusya'sının XIX. Yüzyılda Uygulamış Olduğu Politikalar

Çarlık Rusya'sının Türkistan'a yönelik politikalarını anlayabilmek ve Rusların burada meskûn olan ahaliye bakış açınışı değerlendirebilmek için Dışişleri bakanı olan Gorçakov'un, 3 Aralık 1864'te, Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki faaliyetlerinin tepki çekmesi sonucu dünya kamuoyuna yaptığı açıklamaya bakmak yeterli olacaktır.

“Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiçbir sosyal organizasyonu olmayan, yarı-vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medeni devletlerin problemleri ile aynıdır. Bu tip durumlarda daha medeni olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmışlardır. Hudut bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Ya bütün medenileştirme çabalarından ve menfaatlerimizden vazgeçip oralardan çekilmek, ya da bu vahşiler memleketinin içine gitmektir. Bizim oradan geri çekilmemiz Asyalılarca zayıflık telakki edileceği için ilerlememize devam edeceğiz. Bu ilerleme nerede durur ve nereye varır orasını kestirmek çok güç...”¹²⁶”

Çarlık Rusya'sı Türkistan ahalisini her zaman barbar olarak görmüşlerdir. Yaptıkları faaliyetlerin ise bunlar ehliileştirmek olduğunu hatta bunların onlara hizmet olduğunu bile dile getirmişlerdir. IV. İvan gibi Gorçakov'da Türkistan'da yürüttükleri faaliyetleri onları terbiye etmek olarak değerlendirmiştir. IV. İvan'dan Gorçakov'a kadar yaklaşık üç asır geçmiş olmasına rağmen Çarlık Rusya'nın siyasetinde ve kafasında ki Türkistan imgesinde hiçbir değişiklik olmamıştır. IV. İvan'dan beri Çarlık Rusya'sındaki Türkistan ahalisini barbar ve sadece kaba kuvvete boyun eğen ve bundan başka hiçbir şeye hürmet göstermeyen geri kalmış topluluk imajı gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü bu topluluk tarih boyunca ilmi ve felsefi alanda çağını yakalaya bilmiş hatta çağını değiştirebilmiş insanlar yetiştirmiştir.

---

¹²⁶ Çapraz, a.g.m, s.61

2.3.1. Ruslaştırma Siyasetinin Bir Unsuru Olarak Nüfus Politikaları

Çarlık Rusya'nın işgal ettikleri veya işgal etmeye hazırlık aşamasında oldukları yerlerde uyguladıkları genel politika, buralara kendi maşası olan kişileri yerleştirerek işgallere zemin hazırlamak, halkın tepkisini çekmemeye çalışmak olmuştur. İşgal tamamlandıktan sonra ise buralarda uygulanan sisteme ses çıkarmayacak yöneticileri tayin etmek Rusya için Kasım Hanlığından beri temel bir politika halini almıştır. Bu durum Kazak Bozkırları içinde değişmedi. Buralar ele geçirilince idare sistemi yeniden düzenlendi ve buralara da Çarlık idaresini benimsemiş kimseler Han olarak atanmaya başladı. Bu atanan kişiler halktan ağır vergiler alarak onların fakirleşmesine sebep olmuştur¹²⁷. Ekonomik olarak belini doğrultamayacak bir hale gelen Türkistan ahalisi bir de buralara Rus nüfusunun yerleştirilmesi ile iyice bir çöküntüye girmiştir.

Çarlık Rusya Kazak Bozkırlarını işgal ettikten sonra buralarda idari değişiklikler yapmışlardır. Yarı göçebe olarak yaşayan bu topluluğun bir bölümü Hive himayesine girmiş bir kısmı ise Çarlık Rusya'sının egemenliğini kabul etmiştir. Çarlık Rusya bunun ardından Kazakların yönetimi ile ilgili idari değişikliklere gitmiş ve Kazakların bir bölümünü Orenburg Genel Valiliğine bir kısmını ise Sibirya Genel Valiliğine bağlamıştır¹²⁸. Bu bağlamda kendi Hanlıkları içerisinde bir bütün halinde yaşayan topluluklar sosyal ve kültürel durumlarına bakılmadan farklı idari birimler altında toplanması Çarlık Rusya'nın buraları *böl-yönet* ilkesi esasına göre yönettiğinin bir göstergesi olmuştur.

Çarlık Rusya'sı tarafından her işgal edilen yere Rus sınırları içerisinde Hristiyan ahalî kaydırılmış ve buraların demografik yapısı ile oynanmıştır. Yeni getirilen Hristiyan kitle bölgedeki en verimli yerlere yerleştirilmiştir. Buranın eski sahipleri ise daha verimsiz yerlere sürülmüştür¹²⁹. İşgal edilen yerlere Hristiyan Rus nüfusunun kaydırılması işi 1861'de çıkarılan serflik kanunu neticesinde hızlanmıştır. Bu Hristiyanların Türk ahalinin yaşadığı yerlere yerleştirilmesini teşvik etmek için Rus hükümeti kanunlar çıkarmışlar ve göç edenlere ayrıcalıklar tanımışlardır.

¹²⁷ Saray, "Rusya'nın...", s.984

¹²⁸ Çapraz, a.g.m, s.68

¹²⁹ Ualihan Ahatov, Jandos Kumğanbayev, "XIX. Yüzyılın Sonu İle XX. Yüzyılın başındaki Rusya İmparatorluğu'nun Orta Asya Ülkeleri Üzerine Uyguladığı Politikaları ve Halkın Yaşam Biçimi", **Tarihin Peşinde Dergisi**, 2012, s.7, s. 221

Örneğin göç edecek Hristiyanlar istenilen bölgeye yerleştiklerinde oturacakları araziye seçme hakkı sahip olmuşlardır. Eğer gittikleri yerde tarım ile uğraşacak olurlarsa askerlik borcu haricinde vergi ve diğer maddi yükümlülüklerinden on yıllık bir süre zarfında indirim tabii tutulmuşlardır. Yerleştikleri bölgede yaşamlarını idame ettirebilmeleri için bir defaya mahsus olmak üzere bedava yüz fidan verilmiş ve karşılıksız olarak her aileye yirmi ruble verilmiştir. Tarım araç ve gereçlerinin temini ve hayvan ihtiyacının karşılanması için ise ayrı olarak yirmi ruble daha temin edilmiştir¹³⁰. Bu teşvikler neticesinde Rus köylüler, özellikle kölelikten yeni kurtulmuş olanlar Türkistan kasaba ve şehirlerine yerleşmişlerdir. Yerleştikleri yerlerde efendi gibi davranan bu grup burada bulunan Müslüman ahaliyi ise yok paraya yanlarında çalıştırmışlardır¹³¹.

Çarlık Rusya'sı yerleşik hayata geçmiş Türkler ile yarı göçebe Türkler arasında da bir ayırım yapmıştır. Yerleşik olan Türkler daha medeni ve “*ehlileştirilebilir*” olarak görülmüş fakat yarı göçebe olan Türkler ise daha aşağı seviyede görülmüştür. İlminskiy'den önce Çarlık Rusya bu yarı göçebe Türk toplulukları arasında önce İslam'ın yayılmasını teşvik etmiştir. Bundan dolayı kendi hâkimiyetlerinde olan Tatarların buralarda faaliyet göstermelerini desteklemişlerdir. Fakat Tatarların ve Tatarca'nın burada etkinliği Rus politikalarını tehdit edecek seviyeye gelmiştir. Çünkü ilk olarak Türkistan coğrafyasında birbirinden ayrı ve bölünmüş bir Türk topluluğu isteyen Çarlık Rusya, Tatarca, Tatar din adamları ve Tatar din kitapları etrafında birleşmiş bir Türkistan ile karşılaşmak istenememiştir. Daha sonra ise buradaki Tatar nüfuzun kırılması için Çarlık Rusya çaba göstermiştir¹³².

Çarlık Rusya'sı ele geçirdiği yeni Türk bölgelerinde de Hristiyan nüfusu buralara kaydırarak Hristiyanlaştırma siyasetine devam etmiştir. Bu politika Çarlık Rusya'sının ele geçirdiği bölgelerde uyguladığı temel politika halini almıştır. Türkistan Genel Valiliğinin kurulduğu yıl olan 1867 yılında bu valilik sınırları içerisinde yaşayan Rus sayısı yaklaşık olarak yirmi dört bin kişidir. 1881 yılına gelindiğinde ise Çarlık Rusya'nın ele geçirdiği bölgelere Hristiyan nüfus kaydırma politikası neticesinde bu valilik sınırları içerisindeki Rus sayısı altmış beş bine

¹³⁰ Cemile Kınacı, “Sovyetlerden Günümüze Kazakistan'da Kazak Dilinde Eğitim Politikaları”, Turkish Studies, C.5, S. 4, 2010, s.1306.

¹³¹ Yalçınkaya, a.g.e, s.242

¹³² Bekir Tümen Somuncuoğlu, “Çarlık Rusya'sı Dönemi Türkistan'da İslam ve Modernleşme”, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Ağustos 2014, Yıl:18, S.2, s.229.

yükselmiştir. Bu coğrafyada da buralara kaydırılan Rus nüfusu Çarlık Hükümetinin politikalarına karşı gelerek sürgüne gönderilen Ruslar, Hristiyanlığı kabul etmiş Rus Kazakları (Kossaklar), veya Rus köylüleri olmuştur. Bu kaydırılan nüfus gelişi güzel bir şekilde Müslümanların arasına yerleştirilmemiştir. İlk olarak Çarlık Rusya'sının buraları işgal etme siyasetine paralel olarak bu coğrafyalardan en fazla faydayı elde edebilecek şekilde bir devlet politikası olarak yerleştirilmişlerdir. Çarlık Rusya'nın temel amacı basit manada ele geçirdiği toprakların yer altı ve yer üstü zenginliklerinden olabildiğince faydalanmak olmuştur. Bu bağlamda ilk olarak yerleştirilen Hristiyan nüfusun Rusya'nın ekonomik çıkarlarına hizmet etmesi beklenmiştir. Hristiyan nüfus verimli arazilere yerleştirilmiştir. Nüfus yerleştirme politikasının bir diğer ekonomik unsuru ise mevcut ticaret yollarının olduğu bölgelere Rusları yerleştirmek olmuştur. Ticaret yollarına Rus Hristiyanlarının yerleştirilmesi Rusya açısından ekonomik gelir sağlarken verimli arazilerini kaybetmiş olan Türkistan halkı için ise buna ek olarak ticaretten elde ettikleri gelirin düşmesine de sebep olmuştur¹³³.

2.3.2 Rus Politikalarının Sistemleşme Süreci ve İlminskiy

İlminskiy'e gelene kadar yukarıda görüldüğü gibi Çarlık Rusya'sı "barbar", "vahşi", "kültürden ve medeniyetten" yoksun olarak gördüğü Türk toplulukları üzerine baskı ve şiddete dayalı politikalar yürütmüştür. Bu politikalarda ki asıl amaç halkı Hristiyanlaştırma ve Rus kültür dairesi içine sokmak olmuştur. Bunu yaparken ise devlet gücü kullanılmıştır. Fakat istenilen başarı sağlanamamış ve Hristiyanlığı kabul etme oranı çok düşük seviyelerde kalmıştır. Kabul edenler ise ilk fırsatta eski dinlerine geri dönmeye başlamıştır. Çarlık Rusya'nın yürüttüğü politikalar bazen azalan bazen şiddetini arttıran seviyelere ulaşmıştır. II. Katerina'dan itibaren Kreşin Tatarlarının kitleler halinde Müslümanlığa geri dönmesinin ardından bir "Hoşgörü" politikası gündeme gelmiştir denilebilir. Müslümanlar üstündeki yıkıcı Hristiyanlaştırma politikası biraz daha esnemiştir¹³⁴.

¹³³ Kışımzhan Eshenkulova, "Kaufman'ın Türkistan Siyaseti: Sömürgecilik ve İslam Kurumlarının İhmali", *Turan-Sam Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, C.7, S.25, Kış 2015, s.58.

¹³⁴ Arzu Çetinkaya, *Rusya'nın Ortadoğu'ya Yönelik Dini Politikalarında Misyoner Kurumları (1840-1917)*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2018, s.131

Çarlık Rusya Kazan'ı ele geçirdikten sonra kendi dininden olmayan bir topluluğu yönetir duruma gelmiştir. Dolayısıyla ilk politikaları da bu coğrafyada yoğunlaşmıştır. Fakat IV. İvan'dan başlayarak yayıldıkları topraklar doğrultusunda genişleyerek devam eden politikaların temel noktası “devletin buralarda yaşayan insanların kendi dinine mensup olmalarını istemesi” şeklinde devam etmiştir. İlminskiy'e gelene kadar yerli halkı Hristiyanlaştırmak için açılan okulların başarısız olmasındaki temel sorun buralarda ki eğitim dilinin Rusça olmasıdır. Bu okullarda eğitim gören Türk çocuklarının Rusça bilmemeleri ve verilen dersleri anlamamaları sonucunda pek bir başarı elde edememiştir. Bu duruma ek olarak Türklerin çocuklarını buralara göndermek istememeleri ise de etkili olmuştur¹³⁵.

Çarlık Rusya'sının pekte başarı olamayan Hristiyanlaştırma ve bunun sonucunda Türkistan halkını Rus potası altında eritme politikasının değişme noktası Nikolay İvanoviç İlminskiy olmuştur. Çarlık Rusya'sının misyonerlik politikalarının yetersizliğine inanan ve bu döneme kadarki yapılan politikaların başarısızlığını gören İlminskiy'inin geliştirdiği politikalar şu şekilde özetlenebilir. İlk olarak Hristiyan olmayan halka yapılacak misyonerlik faaliyetleri kendi ana dillerinde yapılmalı ve bu ana dildeki eğitim Kiril alfabesi kullanılarak gerçekleştirilmelidir. Kiril alfabesi kullanılarak yapılan bu din ve ahlak eğitimi Türkleri Rusya'ya yakınlaştıracaktır. Her topluluk kendi ana dilinde eğitim alacağı için bunların ortak bir dile ile anlaşamayacak hale gelmeleri ise uygulanacak politikanın temel çıkış noktasıdır. Bu her dil için yazılacak eğitim kitaplarında bu dilleri bir birinden ayıracak esaslar uygulanacaktır. Bunun neticesinde ise her topluluk kendi aralarında anlaşabilmek için Rusçaya başvurmak zorunda kalacaktır. Yapılacak eğitim neticesinde bu okullardan mezun olan yerli halka mensup kimseler değişik bölgelere gönderilerek buralarda bir misyoner ağı oluşturulacaktır. Yerli halkın devşirilen aydınlar, gene bu halkın Hristiyanlaştırılması için kullanılacaktır¹³⁶.

Çarlık Rusya'sı bu politikalara destek vermiştir. Bu durum Türkistan halkını oluşturan boylar arasındaki farklılığı daha da arttıracak ve onların küçük birer milletler halinde bölünmelerine yaramıştır. Her boy için oluşturulan alfabe ve her

¹³⁵ Mehmet Aça, “Misyoner-Şarkiyatçı İlminskiy'in Çarlık Rusyası'nın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri”, *Yeni Türkiye-Türkçe Özel Sayısı-55*, Kasım-Aralık 2013, s.1469

¹³⁶ Aça, “Misyoner...” s.1470

yerel lehçe için yazılan İncil bu boyları dil açısından bölmüştür¹³⁷. Bu bölünmüşlük ortamında Türkistan ahalisi aynı dile sahip ve aynı milletten olmalarına rağmen kendi aralarında anlaşabilmek için bile Rusçaya başvurmak zorunda kalmışlardır.

Kişilerin geçmiş yaşantıları verecekleri kararların şekillenmesinde önemli dönüm noktaları içerir. Özellikle bir devletin politikasında köklü değişikliklere sebep olan İlminskiy gibi birinin yaşantılarını incelemek sonradan oluşturacağı politikaları anlamamıza yardımcı olacaktır.

Babası başrahip olan İlminskiy 5 Kasım 1822'de Penza adlı bir şehirde dünyaya gelmiştir. Eğitim kademelerinin hepsini dini eğitim veren misyoner okullarında tamamlamıştır. Kazan ilahiyat akademisinde eğitimini sürdürürken Fransızca, Almanca, Arapça ve Osmanlı Türkçesi de dâhil olmak üzere Türkçenin birkaç lehçesini öğrenmiştir. Tatarca'ya ayrı bir önem atfeden İlminskiy Tatarca'sını geliştirebilmek ve Tatar adetlerini öğrenebilmek için Tatar medreselerinde derslere katılmıştır. 1852 yılında Kazan ilahiyat Akademisinde açılan İslam'a karşı mücadele bölümünde çalışmaya başlamıştır. Girmiş olduğu derslerde İslam Hukukuna dair derin bilgiler vermesinde dolayı üniversite yönetimi ile sorunlar yaşamış ve verdiği dersler askıya alınmıştır. 1858 yılında Orenburg Sınır Komisyonu'na üye olarak seçilmiş ve burada yürüttüğü görev sırasında İbray Altınsarin ile tanışmıştır. Altınsarin, İlminskiy'inin Kazaklar için geliştireceği politikalarda önemli bir yere sahip olacaktır¹³⁸.

Orenburg Genel valisi Nikolay Andreyeviç Krıjanovski, Orenburg çevresinde İslam'ın yayılması ile ilgili hazırlamış olduğu bir rapor incelemesi için içişleri bakanlığı tarafından İlminskiy'e gönderilmiştir. Buna ek olarak İlminskiy, Orenburg çevresinde yaşayan Kazakların eğitimi ile ilgili esasları şu şekilde özetlemiştir. Kazakların eğitimi ile ilgili yapılacak ilk işin Tatarca verilen İslam derslerinin sonlandırılması ve bunun yerine Kazakça-Rusça eğitimin getirilmesini önermiştir. Okulları Tatar etkisinden kurtarmak için Kazak okullarının köylere dahi yayılmasını istemiştir. Açılacak okullarda okutulacak kitapların Kiril Alfabeti ile yerli dilde yazılmış olması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca açılacak bu okulların Altınsarin gibi

¹³⁷ Enver Kapağan, "İlminskiy'in Projeleri İle Parçalanmış Türkistan'da Yeniden Birlik Çalışmaları Üzerine Görüş ve Öneriler", Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, Cilt:3, Sayı:4, Aralık 2014, s.4

¹³⁸ Aça, "Misyoner...", s.1471

kişiler tarafından açılmasını istemiştir¹³⁹. Bunun amacı ise burada kullanılan Kiril alfabesinin devlet eliyle dayatılan bir şey olmadığını onlar arsından çıkan aydınların bunun faydalı olacağı düşüncesinde olduklarını halka yansıtmak ve halkın tepkisini çekmemek arzusu olmuştur.

İlminskiy'in bu projesi ilk basta birçok misyoner tarafından eleştirilere maruz kalmıştır. Onların görüşüne göre ana dilde yapılacak eğitim Türkistan halkını birbirine iyice yaklaştıracak ve İslamiyet'e bakışlarını olumlu yönde arttıracak ve Hristiyanlığın yayılmasındaki en büyük engel olan İslamiyet'i kuvvetlendireceği düşüncesinde olmuşlardır. İlminskiy ise bu eleştirilere cevaben *"gözlerimizin önünde Hristiyanlığı seçmiş olan gayri Rus topluluklar teker teker İslamiyet'e dönmektedir. Eğer bu dönüş böyle devam ederse yüz sene içerisinde İslamiyet bölgede egemen din olacaktır. Böyle bir tehlikeye karşı bizim izleyebileceğimiz en iyi yol Rus olmayan milletlerin Hristiyanlığı baskı ve şiddet yollu değil kendi istekleri ile öğrenmesi olacaktır. Bu yüzden ana dilde verilecek eğitimler, misyonerlik faaliyetlerinin temel çıkış noktası olmalıdır"* demiştir¹⁴⁰.

2.3.3. Çarlık Rusya'sının Asimilasyon Politikasının Bir Aracı Olarak "Eğitim"

XIX. yüz yıla gelinceye kadar Çarlık Rusya'sının eğitim faaliyetleri Müslümanları, Rusça eğitim veren okullarda Hristiyanlaştırmaya çalışmakla sınırlı kalmıştır. Fakat buradaki başarısızlığın temel faktörü buralarda eğitim alanların Rusça bilmemeleri ve eğitim veren öğretmenlerin ise yerli halkın dilini bilmemeleri veya bu konuyu önemsememeleri olmuştur. Vaftiz olanların kitleler halinde İslam'a geri dönmelerinin ardından yeni bir sistem kurmanın zorunluğunu anlayan Rusya'da yeni bir düzen ortaya çıkmıştır¹⁴¹.

Misyonerlik faaliyetlerinde Rusya'nın uygulamış olduğu baskı ve şiddete dayalı Hristiyanlaştırma çabasının yeterli olmadığını gören İlminskiy, 1863 yılında Kazan'da Kreşin Tatarları için açmış olduğu okulda eğitim sistemini uygulamaya başlamıştır. Hristiyanlaştırılmış Tatarlar Merkez Öğretmen Okulu adı altında faaliyetlerine başlayan bu okul yerli dilde yani Tatarca eğitim vermiştir fakat daha

¹³⁹ Aça, "Misyoner..." s.1472

¹⁴⁰ Alau Adilbayev, "Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri", **Bilig**, Güz 2002, Sayı:23, s.71

¹⁴¹ Mehmet Aça, "Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliğinde Yeni Ulusların İnşası Adına Tatar Nüfusunu Kıрма girişimleri", **Bahkesir Üniversitesi Edebiyat Dergisi**, s.223

sonra bu eğitim dilinin Rusçaya kaydırılması düşünülmüştür. Ders olarak ise Hristiyan kutsal kitabının incelendiği bir ders, duaların öğretildiği bir ders ve din bilgilerinin öğretileceği derslere ek olarak, tarih coğrafya ve hesap dersleri de konulmuştur¹⁴². Aynı zamanda bu okul yeni misyonerlerin yetiştirilmesinde ve değişik bölgelere buradan mezun olanların gönderilerek bu sistemin yayılmasında etkin bir rol oynamıştır. İlminskiy'e göre Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikasının başarıya ulaşmasının tek yolu Rus dilinin öğretilmesi ve verilecek din dersleridir¹⁴³. Bu okulda bu düşünceden yola çıkılarak Arap harfleri kaldırılmış yerine Tatarca'yı Kiril Alfabeti ile yazma temeline dayanan bir sistem uygulanmıştır. Buradaki temel gaye Tatarları diğer Arap harflerini kullanan Türkistan ahalisinden ayırmak ve Rus kültür dairesine dâhil etmek ayrıca Osmanlı Türkçesi ile olan bağı koparmak olmuştur¹⁴⁴.

1863 yılından başlayarak 1913 yılına kadar bu okulda 4453 erkek 1885 kız öğrenci eğitim görmüştür. Bu kişilerden bazıları öğretmen olarak mezun olmuş ve diğer misyoner okullarında görev almışlardır. Bir kısmı ise papaz ve papaz yardımcısı olarak görev almışlardır. Kurulan okullarda öğretmenler yerli dilleri bilen insanlardan seçildiği için Hristiyanlıkla ilgili bilgilerin yerli dillere çevrilmesinde de etkili olmuşlardır yaptıkları çalışmalar neticesinde yetmiş yedi farklı din kitabından beş yüz bin üstünde nüsha çıkarılmıştır¹⁴⁵.

İlminskiy sisteminin görece olarak temel başarısı burada yerli dil ile eğitim vermesi ve öğretmenlerin Rus olmayan milletlerin dillerini çok iyi biliyor olması olmuştur. Buna ek olarak bu okullara rağbetin artmasındaki en önemli faktör burada yerli öğretmenlerin kullanılıyor olmasıdır. Bu çeviriler sayesinde Hristiyanlıkla ilgili dini bilgilerin yerli dillerde yayınlanması ile Hristiyanlığa ait temel bilgiler daha kolay öğrenilebilir olmuştur.

İlminskiy'inin en büyük yardımcısı Timofeyev adında bir Kreşin Tatarı olmuştur. Tatarca'yı çok iyi bilen bu kişi İlminskiy'in projesi olan Rusçayı ana dil kullanarak öğretme düşüncesinde en büyük katkısı bulunanlardan olmuştur. Aynı zamanda bu

¹⁴² İbrahim Maraş, "Kazan Bölgesinde Misyonerlik Faaliyetleri", **Dinler Tarihi Derneği Yayınları**, Ankara 1998, s.243

¹⁴³ Mehmet Saray, **Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı Bey**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987, s.26

¹⁴⁴ Aça, "Misyoner..." s.1472

¹⁴⁵ Arık, a.g.m, s.78

okulun içinde Tatar bir öğretmenin bulunması diğer Kreşin Tatarları arasında ilgi görmesine neden olmuştur. Okulun öğrenci sayısı ilk açıldığında yirmi öğrenci ile sınırlı iken daha sonra kırk üç öğrenciye en sonunda ise altmış öğrenciye ders verir duruma gelmiştir. Tatarlar arasında bu okulun ilgi görmesinde etkili olan Timofeyev'dir¹⁴⁶.

Bu okuldaki mezun olan öğrenciler kendi köylerine döndüklerinde burada almış oldukları eğitim neticesinde misyonerlik hareketini devam ettirmişlerdir. Kendi ana dillerinde yaptıkları misyonerlik çalışmaları halk arasında daha fazla ilgi görmüştür¹⁴⁷.

Okulların gelişmesinde yerli insanların kullanılması sadece Timofeyev ile sınırlı kalmamıştır. İbray Altınсарin de Kazakların yoğun olarak yaşadığı yerlerde eğitim faaliyetlerinde kullanılmıştır. 1861 yılında İlminskiy yakın arkadaşı Savelev'e yazdığı bir mektupta " Tatarlara artık eskisi kadar ilgi duymuyorum. Artık tüm kalbimle Kazaklara yönelmeye başladım" demiştir. İlminskiy'inin böyle bir mektup yazmasındaki asıl sebep ise Tatarların yerleşik hayata daha evvel geçmeleri ve İslam'a daha sıkı bağlı olmalarıdır. Fakat Kazaklar ise dini hayatlarını daha yumuşak ve etkiye açık bir şekilde yaşıyorlardı. Kazaklar arasında yürütülecek misyonerlik ve Ruslaştırma faaliyetlerinde Tatarlara nazaran daha fazla başarı elde edilebileceği düşünülmüştür¹⁴⁸.

Tatarların ve Tatarca'nın Kazaklar üstündeki etkisini kırmak için tedbirler alınmaya çalışılmıştır. İlminskiy'in eleştirileri de bu konuda yoğunlaşmıştır. Tatarların ve Tatarca'nın bu coğrafyada etkisinin kırılması için yapılan çalışmalar bile tatarca yazılmaktadır. Tatarca'nın etkisini kırmak için önce Kazakça-Rusça eğitime başlanmalıdır. Bunu gerçekleştirmek için kurulan okul daha sonra tüm coğrafyalara yayılmalıdır. Kazak çocuklarının Rusça bilmeden Rus okullarında okumaları faydalı olmayacağından dolayı önce Kazaklar için yeni bir okul açılmalıdır. Bu doğrultuda İbray Altınсарin kullanılmıştır. Kiril Alfabesinin bu coğrafyada dayatılmasının Rus devletinin işi olduğunun anlaşılması ve halkın tepkisinin çekilmemesi için İbray Altınсарin'in okulun açılmasında etkin rol oynadığı halka söylenmelidir. Ancak

¹⁴⁶ Topsakal, a.g.e, s.342-43

¹⁴⁷ Aça, "Misyoner..." s.1474

¹⁴⁸ Ekrem Ayan, "İbray Altınсарin ve Nikolay İvanoviç İlminski'nin Kazak Eğitim Sistemine Etkileri" **Türkish Studies**, C.3, S.7, 2008, s.129

Rusya'nın burada etkin olduğu halka sezdirilmemelidir. İlk etapta sadece İbray Altınсарin'in öncülüğünde bir okul açılın sonra ise buradan mezun olanlar ülkenin her tarafına yayılarak Rus güdümündeki kendi okullarını açınlar teklifi sunulmuştur¹⁴⁹. Çarlık Rusya'sının eğitim ve kültür politikalarının, alfabe oyunları ile Türkistan halkının birbirinden uzaklaştırılması emeli güttüğü anlaşılıyor fakat buradaki asıl unsur yerli ahaliden olan aydınların hissettirilmeden Rus emmelerini gerçekleştirmek için kullanılması olmuştur. Bir üst aşamada ise halkın tepkisinin çekilmemesi, bu uygulanacak olan sisteme karşı çıkmalarının engellenmesi için bu sistem halkın içinden çıkan kişiler tarafından öneriliyor, bu alfabe sizin için daha faydalıdır gibi propaganda faaliyetleri yürütülmüştür.

İbray Altınсарin kullanılarak 1864 Torgay şehrinde bir okul açılmıştır. Bu okul İlminskiy'in düşünce yapısına uygun olarak Kiril Alfabeti kullanılarak eğitim vermiştir¹⁵⁰. Bu okulun Kiril Alfabeti ile eğitim yapması İlminskiy tarafından bölge halkını İslamiyet'ten uzaklaştıracağı düşüncesi ile desteklenmiştir. Bunun bir diğer sebebi ise bölgede İslamiyet'in temsilcisi kabul edilen ve bölgenin Hristiyanlaşmasının önündeki bir engel olarak görülen Tatarca'nın Arap harfleri ile yazılıyor olmasıdır. Kiril Alfabetinin kullanılması iki aşamalı bir planın ürünü olmuştur. İlk aşamada Rusçanın yazılmasında kullanılan Kiril Alfabeti buraya sokularak Rus kültürü de buraya sonulmuş olacak ikinci aşama ise bölgedeki bütünleştirici İslam'ın alfabeti ortadan kaldırılmış olacaktır.

Dil planlaması, halk içerisinde konuşulan dilin devlet tarafından bilinçli bir şekilde, sistematik ve birbirini takip eden baskılarla düzenlenmesi veya istenilen şekle getirilmesi faaliyetine denir. Çarlık Rusya'sı Türkistan halkının konuştuğu dile müdahale ederek Türkistan halkını Rusça etrafında birleştirmeye Rusçanın güdümünde tutmaya çalışmıştır¹⁵¹.

Osmanlı basınına Türkistan ahalisinin eskiden tek bir dil çevresinde aralarında anlaşıp işlerini yürütebildikleri yansımıştır. Çarlık Rusya'sının devlet eli ile yürütülen politikaları başlamadan evvel Türklerin tek bir dil etrafında birleştiklerinden bahsedilmiştir.

¹⁴⁹Adilbayev, a.g.m, s.71-72

¹⁵⁰Adilbayev, a.g.m, s.74

¹⁵¹ Mehmet Yalçın Yılmaz, "İşgal Dönemi Türkistan'da Rus Dil Planlaması ve Cedit Hareketi", **The Journal of Academic Social Science Studies**, Sonbahar 2014, S.29, s.341

“...Ümmet-i Türkiyye gayet kadim bir ümmettir. Devlet-i Fars’dan evvel ve sonra Türklerin gayet büyük devlet ve memleketleri mevcûd idi. Ümmet-i Türkiyye kadim olduğu gibi lügat-i Türkiyye de pek eski bir lügatdir. Evveleri her biri diğerinin dilini, söylediğini anlar, hep içtimâ eder, memleket teşkil eder ve birlikte yaşar olmuşlardır. Şu lisanın basitliği, anlaşılır bir tarzda olduğu ve müttehid bulunduğu itibariyle pekçokfütühâta da nail olmuşlardır”¹⁵².

Rusya Müslümanları arasında uygulanan bu alfabe oyunları ve lehçelerin resmi dil gibi kabul edilerek kitaplar basılması, her kavmin kendine ait bir dili varmış gibi gösterilmesi Türkistan’da yaşayan Türk boylarını bir birinden koparmaya başlamıştır. Osmanlı basınına dahi yansıyan bu durum şu şekilde izah edilmiştir.

“Rusya Müslümanları Avrupa ve Asya kısmı itibariyle Tatar, Mişar, Başkurd, Nogay, Kafkazlılar, Kırgız, Türkmen, Sart, Özbek, Tacik namlarıyla birçok kabile ve esbabın birleşmesinden müteşekkil bir millettir. Dinen ve ekseri neseben hep birdirler. Fakat lisân, âdet ve tarz-ı mu’ameleleri ayrı ayrıdır. Türkistanlı bir Sart –zaten Müslüman olduğu hâlde– Kazanlı bir Tatar ile konuşamaz ve Müslüman namıyla ülfet hâsil edemez...(Şu i’tibârdan Rusya’nın ikinci meclis-i meb’ûsânında da otuz beş kadar İslâm vekili biri diğeriyle Rusça söyleşmeye mecbûr oldular.)...Diller bir usûl ve ka’ideye tâbi değil. Hele cümleler, terkîbler, izâfetler, hatta atıflarına, kelime intihâbâtında olan doğrusuzluklar ve imlâlarına gelinceye kadar cümlesi islâh edilecek, okuma ve okutma kolay olmayan ve matlûb-ı terakkiye sür’at vermeyecek bir hâldedir. Yazıları, elifbâları, eksik. Zaten yazıları bir istenografyadır. Hiçbir usûleteba’iyet etmez. Kimi hatt-ı ta’lîki, kimi nesih ve sülüsü andırır surette yazar. Biri diğerin mektûbunu böyle tanımaz. Bir memleket ve bir iklimde olan Müslümanların hâli icmâlen şudur. İşte ecnebî memleket Müslümanları ile olacak mu’amelelerkiyâs ile münfehîm oluyor. Ne azîm bir iftirâk, ne söylenemeyecek bir berbatlık!...¹⁵³.

Anlaşıldığı üzere İlminskiy’in farklı lehçeleri kullanarak Rusya içerisinde yaşayan Müslümanları parçalama düşüncesi başarıya ulaşmıştır. Rusya milletvekili olarak mecliste görev yapan Rusya Müslümanlarından olan milletvekilleri bile kendi aralarında anlaşabilmek için Rus lisanını kullanmak zorunda kalmışlardır. Aynı soydan ve aynı dil ailesinden gelen bu insanların XX. Yüzyılın başlarında kendi dilleri ile anlaşamıyor olmaları eğitim kullanılarak uygulanan dilleri birbirinden

¹⁵² A. Sevindik, “İslam ve Türk Alemi: Rusya Müslümanlarında Dil ve Edebiyat”, *Sıratmüstakim*, 31 Aralık 1908, C.1, S.19, s.301, (Ed. Ertuğrul Düzdağ, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimizin Belgesi Sıratmüstakim Mecmuası 1908-1925*, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, Ekim 2015, s.286).

¹⁵³ A. Sevindik, a.g.m, s.300.

ayırma, alfabeleri parçalama ve farklı dillere bölerek Türk toplumunu birbirinden ayırma politikasının başarıya ulaştığının bir göstergesidir.

Rusların yürüttükleri politikaların neticesi olarak Anadolu Türkçesi ile Türkistan da konuşulan Türkçe de birbirinden farklılaşmıştır. Türkistan'da yaşayan Türkler dahi kendi aralarında Rusça kullanmadan anlaşamazlar iken Osmanlı Türkleri ile anlaşmaları pek tabii beklenemez. Bu duruma bir çözüm bulmak, Türkistan'da dil açısından parçalanmış olan ahalinin ve Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Türklerin aynı dili kullanarak anlaşması doğrultusunda öneriler yapılmıştır.

“...Şöyle bir milli lisanımız zuhur etsin de umumlaştırılsın. Türkiye’de olan ibtidâ’imekteb çocuğu bi-aynihî Rusya’da olan İslamların ibtidâ’i mekteb çocuğunun okuduğu kitabı okusun. Cümlesinin dimağlarına bir tarzda millet hissi ilka edilsin. Tarih-i mukaddeslerimiz bir olduğu halde tarih-i millimiz de bir olsun. Osmanlı tarihi, yahud Rusya İslamları demek lâzım değil. Osmanlılık, Rusyalılık bizim hakiki isimimiz değil. Bizler zaten Türkleriz. İşte o vakit mektuplaşma ve konuşmalarımız hep bir lisanla icra edilir, gazetelerimiz cümlesi bir lisan ile yazarlar. O vakit hepimiz anlarız, hepimiz düşünürüz. İşte ittihâd! Fakat yalnız emeller, ümidler ile kalmasın. Cenab-ı Hak nasip buyursun!...”¹⁵⁴

Rusya tebaası olarak yaşayan Türklerin bile eğitim açısından kullandıkları materyaller Rus hükümeti tarafından bilinçli olarak farklılaştırılırken ayrı ayrı ülkelerde yaşayan ve farklı eğitim usulleri ile eğitim gören çocukların okullarda okutulacak ortak bir kitapla öğrenim görmeleri pek mümkün değildir. Gazetelerin tek bir lisan ile yazması meselesine gelince Çarlık Rusya’sı Türkistan üstünde sağladığı askeri egemenliği eğitim yolu ile burada yaşayan halkı Ruslaştırmak ve Türkistan halkını küçük parçalara ayıp birbirinden kopararak perçinlemeye çalışmıştır. Bu doğrultuda Türkistan'da yaşayan tüm Türklerin hatta Anadolu Türklüğünün bile ortaklaşa anlayıp kullanabileceği bir gazetenin basılmasına müsaade edeceği düşünülemez.

Eğitim yolu ile misyonerlik faaliyetlerinin gelişmesindeki bir diğer önemli unsur İliminskiy metodunu benimsemiş olan Aziz Guri Kardeşlik Cemiyeti olmuştur. Bu cemiyet 1867 yılında kurulmuştur. Cemiyetin gayesi, Rus olmayan Ortodoksların inançlarını kuvvetlendirmek, eğitim yolu ile bunların çocuklarını iyi birer Ortodoks haline getirmek, bu gayri Rus olan Hristiyanların ana dillerinde yazılan dini kitapları yaygınlaştırarak Hristiyanlığın onlara iyice nüfuz etmesini sağlamak, kiliseler inşa

¹⁵⁴ A. Sevindik, a.g.m, s. 302.

ederek halkı buralara çekerek göstermelik bir Hristiyanlık yaşayanların iyi bir dindar olmasını sağlamak olmuştur¹⁵⁵.

Aziz Guri Cemiyetinin faaliyetleri Osmanlı Arşiv bölgelerine dahi yansımıştır. *“...Ahâlisini Ruslasdırmak azm-i kavîsinde olarak harekât ve icrâât-ı dâhiliyesinde külliyyen serbest bulunan Rusya Devleti kâffe-i tesebbüsâtında en evvel pîs-i nazar-ı mütâla‘asına Slav ve Ortodoksluk gibi iki büyük menfa‘at-i siyâsiye ve mezhebiyesini vaz‘ ile onların icâbâtına tâbi‘ olmağı üss-i harekât ve muâmelât itihâz eylemiş olduğundan fırsat buldukça programını icrâdan geri durmayacağı bedîhîdir. Hattâ İslâm'ın kesretle bulunduğu Kazan şehrinde (Sen Gori) nâmında bir ruhbân cem‘iyeti mevcûddur ki Rusya Müslümanları içinde Hristiyanlığı nesr edebilmek çârelerini taharrî ile mesgûldür. Bu bâbda misyonerler yetisdirmek için mahsûs bir mekteb de kûsâd eylemiş ve Kazan'da ruhbân dârü't-ta‘limi gibi bu mektebde dahi miyânelerinde nesr-i dîn edecekleri akvâm-ı muhtelifenin lisânlarını tahsîl ve dağıtacakları kütüb-i mezhebiyeyi işbu lisânlarla nakl ve terceme ile mesgûl buldukları muhakkaktır.¹⁵⁶”* Bu cemiyetin Ortodoksluğu yaymak için çabalarda bulunduğundan Hristiyanlığı yaymak istedikleri Türklerin konuştukları lehçeleri öğrenmeye çalıştıklarından ve bu lehçelere yazılmış kitaplar hazırladıklarından bahsedilmiştir.

Aziz Guri Cemiyeti, IV. İvan tarafından Kazan'ın işgal edilmesinin hemen ardından bölgeyi Hristiyanlaştırmak için sevk edilen Guri adındaki rahibin ismini taşımaktadır. Üç yüz yıl evvel yaşamış ve bölgenin Hristiyanlaştırılması için çaba sarf eden bu kişinin adı 1867 yılında açılan bir cemiyetin adına verilmiştir. Görülüyor ki Çarlık Rusya'nın IV. İvan'dan beri bölgede yürüttüğü emmelerinde bir değişiklik olmamıştır

Aziz Guri Cemiyeti'nin ilk sene faaliyetleri neticesinde on bir yeni misyoner okulu açılmıştır. Yapılan çeviri çalışmaları ise neticelerini yavaş yavaş vermeye başlamıştır. 1869 yılında ilk defa yerel dilde halkın anlayabileceği şekilde ayinler yapılmaya başlamıştır. Yerel dildeki bu ilk ibadet Kazan'da Kreşinler için açılan okulda yapılmıştır¹⁵⁷. Bu dönemden sonra Hristiyanlığı seçmiş olan Gayri Rus unsurlar kendi ana dillerinde ibadet edebilmişlerdir. Bu durum onları manasını bilmedikleri sadece ezber ettikleri ilahileri ve duaları söyleyip tekrar etmekten

¹⁵⁵ Alper Alp, “İdil-Ural Bölgesinde Ruslaştırma Siyasetine Misyonerlerin Katkılarına Bir Örnek Olarak Mihail Aleksandroviç Maşanov'un Çalışmaları”, *Milletlerin Kesişme Noktası İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı-II* (16-17 Ekim 2015), Kırklareli 2016, s.220

¹⁵⁶ “Belgelerle Osmanlı Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)”, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu 70, Ankara, 2005, Belge No. 73, s.129.

¹⁵⁷ Topsakal, a.g.e, s.363

çıkarmış bunları kendi dillerinde anlayabilir bir hale getirmiştir. Türkistan'da yaşayan Müslüman unsurun eğitimine baktığımızda ise XIX. yüz yılın ikinci yarısında dahi medreselerde ezbere dayalı ve Kur'an'dan parçalar okumak, namaz sırasında bunları ezberden okuyabilmeyi amaç edinmiş bir eğitim sistemi sürdürülmüştür. Anlaşıyor ki Hristiyanlığa geçmiş Gayri Rus unsurlar için ezber faydalı görülmez iken Türk ve Müslümanlar için hala ezbere dayalı ve manasını anlamadıkları bir dilde eğitim görmeleri yahut bunun bir eğitim sayılması dikkat çekicidir.

1870 yılına gelindiğinde İlminskiy metodunun Ruslaştırma siyasetinde başarılı olduğu Çarlık Rusya'sı tarafından da kabul edildi ve eğitim bakanı olan D.A Tolstoy İlminskiy'in yaptığı işleri bizzat incelemiş ve başarılı bulmuştur. Bu sistemin tüm Rus olmayan milletlerin eğitiminde kullanılması yönünde bir tasarı hazırlanması istenilmiştir¹⁵⁸. İlminskiy öncülüğünde hazırlanmaya başlayan bu tasarıda İlminskiy'in öğrencileri olan Ostroumov ve Alektorov da görev almıştır. Bu tasarının amacı Çarlık Rusya'sının eğitime yönelik politikalarının sistemleşmesi açısından önemli bir dönüm noktası olarak dikkat çekmektedir. Çarlık Rusya'sının bölgede yürüttüğü eğitim politikasının İlminskiy'in fikirleri doğrultusunda şekillenmesi olarak değerlendirebilecek bu tasarı ile Çarlık Rusya'sının varmak istediği amaç Türkistan halkını Ruslaştırmak, Hristiyanlaştırmak, Ortodoks mezhebini buralarda yayabilmek ve burada yaşayan halkı Rus kültürünün altında ezabilmektir. Bu tasarıya göre: Dersler işlenirken yerli dil ile Kiril alfabesine göre hazırlanmış yeni alfabeler kullanılacaktır. Bu alfabeler her Türk lehçesine göre özel olarak hazırlanacaktır. Bu alfabe sistemi ise bölgede yaşayan Türkleri birbirlerinden koparacak ve tek bir dil kullanılarak uzun vadede de olsa anlaşmalarını engelleyecektir. Örneğin Kazak Türkleri için yapılacak alfabede otuz üç Kiril harfinin dışında farklı harflerde eklenmiştir. (ae), (ü), (ou) sesli harfleri ile (ğ), (ng) gibi sessiz harflerde eklenilmiştir. Özbek Türkçesi için ise uzun (o), sert (h), sert (k) gibi harfler eklenmiştir¹⁵⁹. Türklerin eğitilmesinde kullanılacak eğitim kurumlarının bu gibi Kiril Alfabesinden bozma ve birbirinden farklı alfabeler kullanması yazı dilini birbirinden ayırmıştır. Çarlık Rusya'sının amacı ise Türkistan'da oluşturulacak herhangi bir birliği bozmak,

¹⁵⁸ Saray, *Türk Dünyasının'da...* s.26

¹⁵⁹ Mirhazan Egamberdiyev "Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki Eğitim Politikası (1870- 1917)", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.6, S.1, 2005, s.104.

aynı coğrafyada yaşayan ve birçok ortak özelliğe sahip olan Türklerin bir daha birlik kurmasını önlemek olmuştur.

Çarlık Rusya'sı alfabelerini değiştirerek önce yazı dillerini bir birinden ayırmak istemiş sonra ise konuşma dillerinde farklılıklar ortaya çıkararak bölge halkını tek bir dil ile anlaşılmaz duruma getirmek istemiştir. Örneğin herhangi bir kelime Özbekçede da uzun (o) ile telaffuz edilirken Kazakçada bu harf olmadığından daha farklı bir telaffuza sahip olacağı düşünülmüştür. Yürütülen bu politika Çarlık Rusya'sının planlamış olduğu uzun vadeli bir böl-yönet politikasının bir ürünü olmuştur. Yazı dili ile birbirinden ayrılmaya çalışılan halk üstünde, Rus okullarında okutulan ve bu amaç doğrultusunda basılan kitaplarda da bir Hristiyanlaştırma çabası dikkat çekicidir. Örneğin 1860-1917 yılları arasında Kiril Alfabeti ile basılan Kazakça yetmiş iki kitabın tamamı Hristiyanlık ile ilgili bilgiler içeren ve Hristiyanlığın faziletlerini öven kitaplardan oluşmuştur¹⁶⁰.

Daha önce İlminskiy tarafından oluşturulan sisteme birçok tepki geldiği gibi çar tarafından kabul edilen bu yeni sisteme de birçok tepki gelmiştir. Bu tepkilerin birleştiği temel nokta ise zaten geri kalmış hatta Rus hükümeti tarafından “barbar ve vahşi” olarak kabul edilen Türk topluluklarına Rusça ile eğitim vererek onların ufuklarını açmak, mantıklarını geliştirmek ve daha medeni bir hale getirmenin Rus çıkarlarını zedeleyeceği noktasında toplanmıştır. Tüm bu eleştirilere rağmen 1867’de kurulan Türkistan Genel Valiliğinin, askeri valisi olan General Kaufman alınan bu kararı olumlu değerlendirmiştir¹⁶¹.

Kaufman'ın görev yeri olan Türkistan Genel Valiliği sınırları yüzyıllar boyunca Türk hâkimiyetinde kalmış ve yoğun bir medrese ağına sahip bir araziye teşkil etmiştir. Taşkent merkez olmak üzere kurulan Türkistan Genel Valiliği işgallerin devam ettiği süre zarfında yapılacak olan askeri seferlere bir çıkış noktası olmuştur. Türkistan'ın işgali tamamlandıktan sonra burayı idare eden valilere geniş yetkiler verilerek onlara hareket serbestliği tanınmıştır. Bu bölge daha ziyade Özbek Türklerinin içinde yaşadığı araziden oluşmuştur. Buhara, Semerkant gibi yüzyıllar boyunca kendi çağının en iyi ilim adamlarını çıkaran geniş bir medrese ağına sahip olan ve yerleşik hayata geçmiş Türklerin oluşturduğu bir bölge olmuştur. Seyyahların verdiği

¹⁶⁰ Yılmaz, a.g.m, s.344

¹⁶¹ Saray, **Türk Dünyasının'da...** s.24

bilgilerden naklederek, Alexader Burnes, 1834 yılında Buhara’da toplam 366 mektep ve medreseden bahsetmiştir. İ.V Vitkeviç’in ise Buhara’da yetmiş kadar medresenin mevcut olduğu beş bin civarında ise öğrencinin buralarda eğitim gördüğünden bahsetmiştir¹⁶². Buradaki eğitim sistemi ise daha Çarlık Rusya’sı bu coğrafyaya yayılmaya başlamadan evvel bozulmaya başlamıştır. Osmanlı Basınından bir örnekle “...Buhara, Meşhed Buralarda eskiden beri meşhûr dârü’l-fünûnlar, medreseler var idi. Bunların usûl-i tadrîsi beş, altı yüz yıl evvelki usûldür. O zamandan veri tahavvülât-ı fikriye bu iki merkezden uzak olduğu için buraları dânyanın hâlinde, ahvâlin değişmesinden habersiz bulunuyorlardı. Binâ’en-aleyh buralardan Rusya Türklerine aktılan efkâr eski fikirlerdir.

... İskolastik, yani- tebâyi-i eşyâdan kavânin istihrâc edilecek yere- sırf eski menâvi’in tedkikiyle onlardan hârice çıkamamak usûlü Meşhed’de, Buhara’da derece-i ekmelde idi. Bina ’en-alyh oradan medeniyet alan Rusya Türklerine aktılan efkâr eski fikirlerdir”¹⁶³.

Buhara ve Meşed’e yani Horasan’da verilen eğitimin çağının gerisinde kaldığından ve buralardaki eğitim kurumlarının sadece eskiyi tekrar ettiklerinden, buralarda yeni bir şey üretilmediğinden bahsedilmiştir. Buradaki eğitim sistemi sadece eskiyi tekrar etmekle kalmayıp modern fikirlere de kendini kapatarak adeta bir skolastik düşüncenin içine düştüğünden bahsedilmiştir. Türkistan’daki eğitim sistemi için gayet yerinde olan bu tespitler Çarlık Rusya bu coğrafyaya yayılmadan evvel Türkistan eğitim kurumları yavaş yavaş çağının gerisinde kalmaya başlamıştır.

Bu coğrafyada var olan eğitim sistemi her ne kadar çağının gerisinde kalmış olsa da buradaki geniş medrese ağı, yaşayan halk içerisinde İslam’ı canlı tutmayı başarmıştır. Türkistan’daki medrese sistemi her ne kadar bozulmuş olsa da, Rusya’nın empoze etmeye çalıştığı ve bir asimilasyon aracı olarak gördüğü Hristiyanlık karşısında İslami kurumlarının ve İslami eğitimi canlı tutulmayı başarmıştır. Rusya’nın, Kazak Bozkırlarında ya da Kazan ve çevresinde daha önce yaptığı gibi eğitim sistemini kullanarak hemen misyonerlik faaliyetlerine başlamak buradaki halkın tepkisine sebep olacağı ve Rus idaresine karşı olumsuz bir sonuç doğuracağı için Kaufman tarafından daha yumuşak bir geçiş dönemi düşünülmüştür.

¹⁶² İnci Yelda Şafakçı, “XIX. Yüzyılda Buhara Medreseleri”, *Turkish Studies*, C.9, S.4, Ankara, Bahar 2014, s. 1051.

¹⁶³ Akçura Oğlu Yusuf, H. Eşref Edib, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasiyelerine Dair”, *Sıratımüstakim*, 3 Haziran 1909, C.2, S.39, s.202, (Ed. Ertuğrul Düzdağ, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimizin Belgesi Sıratımüstakim Mecmuası 1908-1925*, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, Ekim 2015, s.187).

Türkistan Genel Valisinin bu bölgeyi yönetebilmek ve herhangi bir isyanla karşılaşmadan buralarda hâkimiyetini sağlamlaştırmak için yaptığı ilk iş Rus kanunları burada tam olarak yerleşinceye kadar, valilik sınırları içinde kalan yerlere de Hanlıklara ait kanunların ve idare sisteminin sürdürülmesi olmuştur. Fakat Çarlık Rusya Hristiyanlığı benimsemiş bir devlet olduğu ve valilik sınırları içerisinde kalan halk ise İslami kurallara göre yani şeriat esaslı bir idare sistemine sahip olduğu için Rusya'nın idare sistemine zarar verecek bazı şer'i kuralların ve adetlerin yerel yönetimden çıkarılması emrini vermiştir¹⁶⁴.

Çarlık Rusya'sının yöneticilerinin hemen hemen hepsine yansımış olan “ İslam artık çağını kapatmış bir dindir” ve bu dine inanalar “vahşi ve barbardırlar” düşüncesi Kaufman'a da yansımıştır. Kaufman Türkistan Genel Valiliği sınırları içerisinde kalan İslam kurumlarını islah etmeye yönelik bir politika izlemez ise bunların kendiliğinden zaman içerisinde yok olacaklarını düşünmüştür. Bu doğrultuda bölgede hala mevcudiyetini sürdüren medrese, mescit, cami gibi İslami yapıların varlığına müsaade edilmiştir. Medrese gibi kurumlar her ne kadar asırlar önceki parlak durumlarından uzak olsalar da bölge halkını İslam etrafında birleştirmeyi başaramışlardır. Bu gibi kurumların Rus devleti tarafından resmi olarak kapatılması Türkistan halkının dinsel bir tepki ile Rus hükümetine karşı ayaklanacakları düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda bunların varlıklarına devam etmelerine müsaade edilmiştir. Bu kurumların zaten kendiliklerinden ortadan kalkacakları düşüncesi Rus hükümeti açısından tam bir kazan-kazan düşüncesinin ürünü olmuştur. İlk aşamada bunlar zaten görevlerini yerine getiremeyen ve halkı eğitimsiz bırakan kurumlar olduğundan dolayı Rus politikaları karşısında bir direniş sebepleri olamayacakken, ikinci aşamada ise bunların kendi kendilerine yok olmaları durumunda ise Rus hükümeti bunların çağını doldurmuş kurumlar olduklarını ve zaten görevlerini yerine getiremedikleri propagandasını yaparak bu kurumlardan kurtulmuş olacak ve halkın tepkisini çekmemiş olacaktır¹⁶⁵. Türkistan Genel Valiliği içerisinde yer alan bu kurumların ekonomik gelirlerinin kesilmesi bu kurumların işlevlerini yerine getirememelerine katkı sağlayacağı için Türkistan Genel Valisi Kaufman tarafından desteklenmiştir. Bu görüş doğrultusunda ekonomik gelirleri tamamen halkın desteği ile oluşturulmuş olan vakıflara dayanan medreseler

¹⁶⁴ Eshenkulova, a.g.m , s.51.

¹⁶⁵ Somuncuoğlu, “Çarlık Rusyası...” s. 231

işlevlerini yerine getiremeyecek ve Çarlık Rusya'sının bölgeyi Ruslaştırmaktaki en önemli engelini oluşturan İslami kurumlardan bir tanesi ortadan kaldırılmış olacaktır. Bu doğrultuda 1867 yılında çıkarılan “Türkistan Vilayetini Yönetimi” adlı bir karar ile vakıflar doğrudan Türkistan Genel Valiliğine bağlanmıştır¹⁶⁶. Bu karar ile medreselerin temel gelirini oluşturan vakıf gelirleri artık Türkistan Genel Valiliğinin eline geçmiştir. Türkistan Genel Valisi olan Kaufman'ın temel amacı medreselerin ekonomik gelirlerini keserek valilik sınırları içerisinde bulunan ve hâlihazırda çağının gerisinde kalmış olan eğitim kurumlarını bir daha ıslah edilemeyecek şekilde bozmak olmuştur.

Türkistan Genel Valisi Kaufman tarafından 1870 yılında Valilik sınırlarındaki eğitim sistemini düzenlemek amacı ile bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyonda alınan kararlar 1873 yılında Rus Çarına sunulmuş ve kabul edilmiştir. Bu komisyonda alınan ve Türkistan'daki eğitim sisteminin temelini oluşturacak kararlar şu şekilde özetlenebilir. İlk olarak Rusya'nın Türkistan'daki varlığının korunmasına ve eğitim sisteminin Rus çıkarları doğrultusunda düzenlenmesine karar verilmiştir. Bu fikir Rus politikasının bu bölgedeki temel fikrini yansıttığından dolayı en önemli karar olmuştur. Ruslar ile Türkistan halkının aynı okullarda eğitim görmesi kararlaştırılmıştır. Açılan okullar dini nitelikte olmalı ve bölgede yaşayan Müslümanların dini inanışlarına dokunulmamalıdır. Bu karar Kaufman'ın da benimsediği Türkistan kurumlarını olduğu gibi bırakarak ihmal etme politikasının bir ürünü olmuştur. Müslümanların yaşayışlarına karışmayarak onların din duygularla isyan ederek birleşmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Kiril Alfabeti valilik sınırları içinde kalan eğitim kurumlarında temel eğitim aracı olmalı ve eğitim sistemi Kiril Alfabetine göre düzenlenmelidir. Bu karar İlminskiy sisteminin temel dayanağı olan Türk lehçelerinin ayrı birer diller olarak kabul edilmesi politikasının bir örneği olmuştur¹⁶⁷. Bu komisyonun çalışmaları sonucunda bir de öğretmen okulunun hayata geçirilmesi konusu gündeme gelmiştir. Buna ek olarak ise Türkistan'da bulunan bütün eğitim kurumlarının tek bir çatı altında birleştirilmesi kararı alınmıştır¹⁶⁸.

¹⁶⁶ Seyfettin Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar Sovyet Dönemi*, İlahiyat Vakfı Yayınları, Ankara 1999, s.87

¹⁶⁷ Mirhazan Egamberdiyev, “*Türkistan'da Açılan Rus Eğitim Müesseselerinin Ruslaştırma Siyasetindeki Rolü*”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C.13, No:1, Mart 2005, s.236

¹⁶⁸ Somuncuoğlu, a.g.t s. 102

Türkistan Genel Valiliği sınırları içerisinde açılan ilk Rus din okulu 1869 yılında Taşkent'e yakın bir mevkide bulunan Sir Derya nehrinden on beş kilometre uzaklıktaki Çınaz'da yapılmaya başlanmıştır. İlk olarak buraya yerleştirilen Rusların dini inançlarını yaşayabilmeleri için inşa edilmeye başlayan bir kilisenin yanında inşa edilmeye başlayan bu okul 1870 yılında tamamlanmıştır. Açıldığı ilk yıllarda Rus subayların çocuklarına eğitim veren bu okulda dini dersler ve Ortodoks kaideleri öğretilmiştir. Bu dini eğitimlerin haricinde ise Rus dili ve Rusya tarihi gibi derslerde öğrencilere verilmiştir. Açıldığı ilk yılda yerli ahalinin tepkisini çekmiş olmasına rağmen daha bir sene sonra ise yerli ahalden öğrencilerde buraya kayıt edilmiştir. 1873 yılında ise yaşadığı ekonomik zorluklar yüzünden kapatılmıştır¹⁶⁹.

Çarlık Rusya kız çocuklarının eğitimi içinde planlar yapmıştır. 1876 yılında Taşkent'te kız çocuklarını eğitmek için bir Ortaokul açıldı. Bu okulda din dersleri, Rus dili, Rusya Tarihi, Rus coğrafyası, Matematik gibi dersler öğretilmiştir. Bu okula açıldığı ilk sene yetmiş yedi kız öğrenci kayıt edilmiştir. Bu öğrencilerin altmış beş kişi Ortodoks mezhebine mensup, üç kişi Hristiyanlığın Katolik mezhebine mensup, iki kişi Yahudi ve beş kız öğrenci ise İslam dinine mensup öğrencilerden oluşmuştur¹⁷⁰. Her toplumda eğitim aileden başlar çocuklar ise belirli bir yaşa geldiklerinde ülkelerinin sundukları eğitim kurumlarından sistematik bir eğitim alırlar. Bu eğitim devletlerin resmi ideolojisi doğrultusunda kendi vatandaşlarını yetiştirmesi olarak değerlendirilebilir. Bu kademeye gelinceye kadar aileler çocuklarına temel değerleri aşılarlar. Bu temel değerlerin aşılmasındaki en önemli unsur anne rolü üslenen kadınların yetiştirilmesi olmuştur. Çarlık Rusya Türkistan'daki eğitim faaliyetleri hakkında politikalar geliştirirken kız çocuklarını da ihmal etmemiştir. Bireyin eğitime başladığı yer olan aile eğitiminin temel dayanağını anneden alınan eğitim oluşturmaktadır. Çarlık Rusya Türkistan'da meskûn kız çocuklarını kendi ideolojisi ile yetiştirmek istemiştir. Bundaki gaye ise Rus zihniyeti ile yetişmiş kızların anne olduklarında Rus sempatisi besleyen çocuklar yetiştirmesi olmuştur.

1876 yılında ise Türkistan'da bulunan eğitim kurumlarına öğretmen yetiştirmek için bir öğretmen okulunun açılması Hükümete teklif edilmiş olsa da Osmanlı Devleti ile

¹⁶⁹ Egamberdiyev, "Türlistan'da Açılan..." s. 234

¹⁷⁰ Egamberdiyev, a.g.t. s.96-99

bir savaş yaklaştığı için bu hayata geçirilememiştir. 1879 yılında savaşın ardından öğretmen okulu hayata geçirilebilmiştir. Bu öğretmen okulunun temel amacı Rus eğitim sistemini anlamış yerli dillere vakıf öğretmenleri yetiştirilerek burada bulunan diğer eğitim kurumlarına atanması ve Rus eğitim sisteminin devamlılığının sağlanması olmuştur. Çarlık Rusya'sının merkezden öğretmen atamayarak her bölgede özel olarak öğretmen yetiştirmek istemesinin temel amacı ise merkezden atanan öğretmenlerin taşrada bulunan okullarda durmak istememeleri ve buradaki yerli öğrencilerin dillerini bilmemeleridir¹⁷¹. Çarlık Rusya'nın emelleri düşünüldüğünde ana dilde eğitim verilirken yazı dilinde ise Kiril Alfabesinden bozma bir yazı kullanılıyordu. Merkezden atanacak öğretmenler hem yerli dili hem de bölge için uygulanacak alfabeyi bilmediklerinden başarılı olamamışlardır. Bu sebepten dolayı her bölge için öğretmenlerin yetiştirilmesi Rus hükümeti için daha sağlıklı görülmüştür.

Kaufman'ın Türkistan Genel Valiliği süresince buraları Ruslaştırmak ve Rus kültürüne bağlamak eğitim faaliyetlerine önem vermiştir. Bu konudaki düşüncelerini ise “ *Ancak halk eğitimi bölgeyi manevi olarak işgal edebilir. Bunu ne silah ne de kanun başarabilir. Sadece ve sadece okullar yapabilir*¹⁷²” sözüyle aktarmıştır. Kaufman Türkistan Genel Valiliğinin kuruluşundan, öldüğü tarih olan 1882'ye kadar askeri vali olarak görev yapmıştır. Bu dönemde yürüttüğü temel politika ise Türkistan'a Rus eğitim sisteminin getirilmesine çalışarak bölgede etkin bir güç olarak varlığını sürdüren yerli eğitim kurumlarını ise ihmal ederek ortadan kalkmalarını beklemek olmuştur.

Kaufman'ın ölümden sonra bölgeye geniş yetkilere sahip askeri vali olarak Rozenbah atanmıştır. Rozenbah'ın fikirleri Kaufman tarafından takip edilen ihmal etme politikası ile örtüşmemiştir. Rozenbah'ın düşüncesine göre uzun yıllardır yerli eğitim kurumlarının çökmesi beklenmekte fakat bu gerçekleşmemiş ve gerçekleşmeyecektir. Bu fikir doğrultusunda yeni askeri vali yerli eğitim kurumlarının tam bir denetim altında tutulması gerektiğini savunmuştur. Bu dönemde medreseler Kaufman'ın onlara sağladığı serbestliği kaybetmişler ve Rus hükümeti Türkistan Genel Valiliği sınırları içinde Bulunan mektep ve medreseler

¹⁷¹ Somuncuoğlu, a.g.t, s. 107-110

¹⁷² Eshenkulova, a.g.m, s.60

üstündeki denetimini iyice arttırmıştır. Rozenbah bir taraftan medrese ve mektepleri denetim altına almaya çalışırken diğer taraftan ise bu eğitim kurumlarına alternatif olabilecek yeni eğitim kurumlarının Türkistan Genel Valiliğinin sınırlarına sokulmasını tasarlamıştır. Rozenbah'ın yeni düzenlemesi neticesinde Rus-Yerli okulları açılmaya başlanılmıştır. Bu okulların ilki 1884 yılında Taşkent'te açılmıştır. Yerli halk ise bu okula fazla rağbet göstermemiştir. Bunun neticesinde Türkistan Genel Valiliği içerisinde bulunana polis kuvvetlerine yeni açılan okula öğrenci bulması emri verilmiştir. Öncelikler Rus yönetimi ile ilişkileri iyi olan ahalinin çocukları bu okulla çekilmeye çalışmış daha sonra ise başarılı olunamamıştır daha sonra ise fakir ailelerin çocukları gerek ikna edilerek gerek para teklif edilerek bu okula kayıt edilmişlerdir. Toplamda otuz dokuz çocuk toplanılmıştır. Bu çocukların okuldan kaçmamaları için çocuklar içeri girdikten sonra kapı arkalarından kitlenmiştir. Halkın tepkisini azaltma bilmek için ailelerin istedikleri zaman çocuklarını görebilecekleri söylenmiştir. Bu okula müdür iyi derecede Özbekçe ve Tacikçe bilen V. P. Nalivkin tayin edilmiştir¹⁷³. Diğer Rus-Yerli okullarında olduğu gibi bu okulda da dersler Rusça işlenmiştir. Fakat öğrenciler konuları anlayamadıkları takdirde onlara kendi dillerinde açıklamada bulunulmuştur. Rus Hükümeti burada eğitim gören çocukların Rusça bilgilerinin çok fazla gelişmesinden de çekinmişlerdir. Bu okullardaki temel amaç çocukların kendi dillerinden olabildiğince uzaklaşması fakat Rusçayı ise etkin bir şekilde kullanamadan “yarı cahil” bir hal almaları olmuştur. Rus-yerli okullarında eğitim faaliyetleri yürütülürken İslam'a dair derslerde işlenilmiştir. Fakat bu dersler medreselerde işlenenden farksız gelişmiş güzel bilgiler vermek şeklinde olmuştur¹⁷⁴.

Rus-yerli okullarına ek olarak Rus Hükümetinin ihtiyaçlarının karşılanması için meslek okulları da açılmıştır. 1883 Ziraat Okulu hayata geçirilmiştir. Çarlık Rusya bölgedeki amaçları doğrultusunda Türkistan coğrafyasından olabildiğince fazla faydalanmak istemiştir. Bu sebeple yapılacak tarımın daha fazla gelir getirmesi için daha teknik donanımla eğitim veren modern tarım yollarını öğreten ziraat okulları açılmıştır. Türkistan sınırları içerisinde Çarlık Rusya'nın 1885-1887 yılları arasında kurmuş olduğu yirmi iki Rus-yerli okulu eğitim hayatını sürdürmüştür. Daha sonra dört tane daha yeni okul açılmıştır. 1899 yılına kadar Türkistan'da yirmi yedi Rus-

¹⁷³ Somuncuoğlu, a.g.t, s. 127-130

¹⁷⁴ Egemberdiyev, “Çarlık Rusyası'nın...” s. 105

yerli okulu hizmet vermiştir. Bu okullarda altı yüz altmış beş öğrenciden altı yüz altmışı yerli öğrencilerden oluşmuştur¹⁷⁵. Her ne kadar Rus okulları Türk öğrencileri okullarına çekmeyi başarmış olsalar da 1899 yılında Türkistan Genel Valiliği sınırlar içerisinde beş bin iki yüz kırk altı mektep ve medrese varlığını sürdürmüştür. Bunlara karşılık Rus-yerli okulları, Kız okulları, meslek gruplarına ait okullar olmak üzere toplam yüz on dokuz Rus okulu açılmıştır¹⁷⁶. Görülüyor ki Çarlık Rusya ele geçirdiği bölgelerde halkı Ruslaştırabilmek için eğitim-öğretim faaliyetlerine önem vermiştir. Fakat özellikle Türkistan Genel Valiliği sınırları içerisinde yaygın bir medrese ve mektep sistemi bulunduğundan dolayı uyguladıkları sistem halkı Hristiyanlaştırmak konusunda başarılı olamasa da alfabelerin birbirinden ayrılarak her millete yeni alfabeler oluşturulması konusunda belirli düzeyde bir başarı sağlamıştır.

2.3.4. Çarlık Rusya’ında Kur’an Çevirileri Ve İslam’a Karşı Faaliyetler

Çarlık Rusya yöneticileri Hristiyanlığı benimsemiş olduğundan dolayı Hazreti İsa’yı son peygamber olarak kabul etmekte ve Hazreti Muhammet’i ise “sahte peygamber” olarak değerlendirmektedir. Bu sebeple Kur’an Rusya’da ve Çarlık Rusya’nın yürütmüş olduğu misyonerlik faaliyetleri temelinde ilahi bir kitap olarak değil Muhammet’in sözleri olarak değerlendirilmiştir. İslam ibadetleri ise, İslam’ın Araplar arasında ortaya çıkarak Farslar ve Türkler arasında yayılmasıyla gelişmiş kültürel bir olay olarak kabul görmüştür¹⁷⁷. Müslümanlar arasında kutsal ve değiştirilemez olarak kabul edilen Kur’an Çarlık Rusya’da özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında tahrif edilmeye başlamıştır.

Kur’an’ın Rusçaya ilk tercümesi 1871 yılında General Dmitriy Nikolayeviç Boguslavskiy(1826-1893) tarafından yapılmıştır. Resmi görevlerinden dolayı uzun süre İstanbul’da ikamet eden Boguslavskiy Kur’an’ın çevirisini yaparken mümkün olduğunca Arapçadan yararlanmaya gayret göstermiştir. Fakat ağırlıklı olarak Türkçe kaynaklardan faydalanmıştır. Bu çeviride çeşitli yanlışlıklar var olsa da Boguslavskiy’in Arapça terimleri tam olarak bilmemesinden kaynaklanmıştır. Çevirmen olabildiğince Arapça olan Kur’an’a sadık kalmıştır. Bu çevirinin basımı

¹⁷⁵ Egemberdiyev, “Türkistan’da açılan...”, s.239

¹⁷⁶ Egemberdiyev, “Çarlık Rusyası’nın...” s. 107

¹⁷⁷ Saime Selenga Gökgöz, “Rus Misyoner Şarkiyatçılığında İslam Peygamberi ve Kur’an Hakkında Temsil Biçimleri”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Eylül 2007, C.10, S.29, , s.18.

yaklaşık olarak iki yüz yıl sürmüştür. İki yüz yıl boyunca basılmadan kalmasının sebebi olarak ise kilisenin Rus köylülerinin dahi anlayabileceği bire Kur'an'ın kendi politikalarına zarar vereceği düşüncesidir. Bir diğer çeviri ise 1878 yılında Gordiy Semönoviç Sablukov(1804-1880) tarafından yapılmıştır. Bu çeviri 1878 basılmıştır. Boguslavskiy'in çevirisi hemen basılmadığı için ilk basılan çeviri Sablukov'un çevirisidir. Bu çeviride bilerek Kur'an'ın tahrif edilmesine yönelik bir çalışma dikkati çekmiştir. Bazı ayetlerde özellikle Hristiyan terminolojisi kullanılmıştır. İslamiyet'te bulunmayan “vaftiz etme” gibi ifadeler bu çeviride kendine yer bulmuştur¹⁷⁸.

Kur'an'ın Rus Devleti tarafından yanlış basılması Osmanlı Basınıının da tepkisini üstüne çekmiştir. İslam Dünyası dergisinde yayımlanan bir makaleye göre bu olay Şu şekilde değerlendirilmiştir;

“1892'nci senelerde Rusya'da hükümet memurları, sansürler resmen kelâm-ı kadime tecavüz ederek bazı ayet ve surelerin Kur'an'dan ihracı için teşebbüslerde bulunarak din-i İslam'a tarizleri Müslümanlar beyninde büyük heyecana mucip olmuş birçok kimselerin Türkiye'ye hicretine dahi sebep olmuştu. Bir iki sene sonra Rusya hükümet-i merkeziyesinin sükûtu ile teskin olunmuştu.

Bu kerede Kazan'da matbaacı bir Rus tarafından Kelâm-ı Kadim'e tecavüz vaki' olmuştur. Rusya'da mine'l- kadim Mushaf-ı şerif ekseriyetle Hristiyan matbaalarında tab'olunur. (bundan on sene mukaddem zaten Müslüman matbaası yok derecesinde idi.) fakat Mushaf-ı şerifin tashihine dikkat olunmak için mahkeme-i şer'îyye tarafından Kazan ulemasından biri musahhah-ı tayin olunarak, pek az bir icraat mukabilinde tashihini iltizam ederlerdi, filhakika bu musahhah hazretleri meyanında gayet ilim ve müdekkik(dikkatle araştıran), vicdanlı, ciddi adamlarda tesadüf etmiştir, bununla beraber Kazan'da tab' olunmuş Mushaflarda daîma matbaa hatası bulunurdu ve bu hatâ sevap cetveli kullanmak suretiyle idare olunurdu. Ve öyle iken dahi o ulemanın ihmalinden dolayı bazen pek çok ve lakin tashihî mümkün hatalar bulunurdu. Musahhah menlanın imzası bulunmadıkça katiyen Mushaf-ı şerif tab' olunamazdı.

Bu kere yine Kazan'da öteden beri İslam kitaplarını tab' etmekle kesb-i iştihar etmiş Haritonof namında matbaacı bir Rus pek fahiş surette fesat bir gazez ile birçok ayetleri tamamıyla tağyir ve tahrif etmiş olduğu tahkik edince umum-u Rusya Müslümanları

¹⁷⁸ Mürsel Ethem, "Rusça Kur'an Çevirilerinin Tanıtımı ve Çeviribilimi Açısından İncelemesi-I (Arapçadan Rusçaya Yapılan Kur'an Çevirileri)", **Akademik Bakış Dergisi**, S.57, Eylül-Ekim 2016, s.265-267.

galeyana gelmişler, her şehirde içtimalar akd olunmuş, Kazan'da dahi Müslümanlar akd-ı içtimai ederek müzakere edecek olmuşlar, ibtidâ-i hükümet içtimai müsaâde etmemiş. Ahiren 22nci teşrin-i saniyede yalnız ulemaya mahsus olmak üzere içtimai müsaade olunmuş, birkaç defalar tahkikat icra olunmuş ve tahkikat neticesinde matbaacı Haritonof'un Mushaf-ı şerifin ayet beyanında tecavüz ettikten mâada, bir de musahhıh-ı safi Allah hazretlerinin imzasında sahtekârlık suretiyle hıyanet ettiği tebeyyün etmiştir.

Tatar gazetelerinin rivâyetine göre merkur matbaacı aleyhine ikame-i dava olunacağı dahi karargîr olmuştur.

Malumdur ki bu mühim mesele yalnız Rusya Müslümanlarını duçar-i endişe etmeyecek belki umum Müslümanların kalpleri rencide olunacağı muhakkaktır. Lakin bizde çok garip haller var zahir hale bakacak olursanız Müslümanların keffesi dindar ve din uğrunda her şeyini feda eder gibi gözükme isterler, bazıları ufak bir meseleden dolayı herkesi tekfîre kadar tefevvühat da bulunurlar, atar tutar sonra esas dinleri olan kelam-ı kadimi Hıristiyanlar Mecusiler tab' eder. Bilâhire Kur'an-ı Kerim bu suretle tecâvüzâne de hedef olur, kimse sesini çıkarmaz¹⁷⁹ ...”

Çarlık Hükümetinin Kur'an ile ilgili yürüttüğü politikalar, 1892 senesinde yapılan tahrifler ve bazı ayetlerin Kur'an'dan çıkarılmaya çalışılması şeklindedir. Bu durum başta Rusya Müslümanları olmak üzere Osmanlı aydınlarını da rahatsız etmiştir. Burada dikkati çeken önemli bir husus şudur; ilk basılmış Kur'an çevirisi olan Sablukov'un çevirisini ele alırsak bu çevirinin 1878 senesinde basıldığı görülmektedir. Söz konusu çeviride İslam kaidelerine uygun olmayan kelimeler ve çeviriler yer almasına rağmen bu durum hakkında Osmanlı basınında herhangi bir tepki yer almamıştır. Bunun sebepleri arasında Osmanlı Devleti'nin bu tarihte Rusya ile savaş halinde olması düşünülebilir. Yukarıda günümüz Türkçesine aktarılan makalede ise Rusya Müslümanlarının tepkisine sebep olacak şekilde Kur'an-ı Kerim'de yapılan tahrife dikkat çekilmiştir.

Bir başka makalede ise Kur'an'ın Rus Devleti tarafından değiştirilmesine örnek olarak; *“İki aydan beri muhakeme-i şer'iyeyi, ziâalılarımızı milli matbuatı dinî mektep ve medreseler hakkında umûr-ı mezhebiye tarafından irâd olunan sualler işgal ettiği sırada pek mühim dinî bir mesele daha zuhûr etti yani Kazan'da Müslüman harfi döküp Müslümanlara*

¹⁷⁹ Abdürreşid, “Rusya'da Kur'an'a Tecavüz ve Kelam-ı Kadimi Tahrif”, **İslam Dünyası**, S.19, 27 Teşrin-i Sani 1329-1331 (19 Muharrem 1913), s. 291-292.

harf satmak, kitap basmak ile zenginleşen matbaacı Rus Haritonof, (Kazanlıların Hariton babaları) daha ziyade para kazanmak için muhâkeme-i şer'iyenin ta'yin ettiği müsahhâhın haberi olmadan Rusya Müslümanlarını kendisi için sütlü inek 'add eden bir Rus bizim mukaddes Kur'an'ımızı binlerce yanlış basıp satarak çantasını doldurmuş. Kazanlılarca baba tanınan Haritonof Tatarlara mektep kitapları tertip ettiği gibi murdar elleriyle nihayet Kuran'ımızı da bozmaya cesaret etti. Milli matbuat ve halk ne kadar telaş etseler hakları vardır. Çünkü para kazanmak için bir Rus matbaacısının bu muamelesi dinimizin temellük kemirmeye çalışması, bizi tahkirdir. Fakat bu hususta Haritonof yalnız mı? Yoksa şerikleri var mı? Varsa kimlerdir? Bu cinayeti için Haritonof'a ve şeriklerine millet ne muamele etmek lazımdır! Başka milletler dini kitaplarının tabbı için gayet esaslı kaideler koymuşlar, dini kitapların tabbı' için dini idareler nezaret ediyorlar. Mesela Rusların İncil vesair dini kitaplarının tabbına Sinod nezaret ediyor.

Kur'an, hadis gibi mukaddes kitaplarımızın tabbı hakkında muhakeme-i şerriyenin salahiyetini anlamak ve bunu kar'ilerine takdim etmek üzere müftü cenaplarına müracaat ettim:

Hazret Kazan'da Rus matbaacılarından Haritonof nice bin nüsha Kur'an'ı bozup yakılmış bastırılmış, Haritonof sizden yahut muhakeme-i Şer'iyeye tarafından tayin olunan Safi'üldin Müladenezzin almış mı? Safi'üldin molla bu hususta ne gibi tedbirler ittihaz etmiş, size malumat verdi mi? Bu gün bir Rus Kuran'ı yanlış bastırıp satsa, hiç şüphe yok ki ikinci günü bir Yahudi de aynı faale cüret eder, o vakit bizim halimiz ne olur? Bu hususta en ziyade mesuliyet kime ait olacak bu bab da ki fikriniz nedir?

Hazret-i müftü şu suretle cevap verdi: Kur'an'ın doğru tab' olunmasını nezaret eskiden beri idare-i şerriye tarafından tayin olunan ulemadan bir zata ait idi.

Haritonof bizden izin aldığı yok. Anlaşıldığına göre müsahhâh safi münladın da izin alınmamış. Safi molla bana rapor yazmış. Kuranın müsahihü safi molla olduğu için Haritonof'u mahkemeye vermesini yazacağım bu işi mahkeme tetkik etsin o vakit her şey açık olarak meydana çıkar.

Safi mollanın bu işi şimdiye kadar anlamaması kendisine tertip eden mühim vazifeyi layıkıyla ifa etmediğine delalet eder. Biz her halde icap eden şeyi yapacağız.

İşitildiğine göre zengin bir Yahudi Orenburg'da meşhur bir tüccara müracaat ederek şöyle bir teklifte bulunmuş faydası ortak olmak şartıyla sizin nazarınız altında iki yüz bin nüsha Kuran tab ettirelim, parası benden size satarsınız demiş. Lakin zengin Yahudi'nin teklifini kabul etmese bile elbet kabul edecekler bulunur. Onun için bu meseleyi bir esasa rabt edip

hiç olmazsa Kuran ile hadis kitaplarını tab ettirmeyi bir kanuna rabt ederek idare-i ruhaniyeye havale etmek icap ederdi. Hâlbuki şimdiye kadar bu hususun kanun ile idare-i ruhaniyeye aidiyeti tasrih edilememiştir¹⁸⁰ ...”

Rusya’da Kur’an’ın Hristiyanlar tarafından basılmasına tepki gösterilmiştir. Bir Rus’un, daha ziyade bir gayrimüslimin Kur’an basması ve bu basılan Kur’an’da birçok yanlış bulunması rahatsızlık yaratmıştır. Kur’an basılabilmesi için Rusya Müslümanlarından birinin burada görev alması ve çeviriyi onaylaması gerekmekte olduğu söylenilmiştir Fakat tahrif edilerek basılan bu Kur’an çevirisinde ise Rusya Müslümanlarından hiç birinin onayının olmadığı, Ruslar tarafından para kazanmak maksadı ile bu işin gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Her dini kitabın düzgünce basılması Rusya Hükümeti’nin görevi olduğu için bu olayda bir ihmalden bahsedilmiştir. Rusya, Hristiyanlığın kutsal kitabı olan İncil’in basılmasında bir yanlışlık olması veya İncil’in tahrif edilmesi konusunda bir ihmalkârlık yapmayacağı için Kur’an-ı Kerim’in çevirisinde yapılan bu tahrife, bir politik tavır olarak göz yumulduğu aşikârdır.

Rusya’da Kur’an’ın tahrifi meselesi haricinde de İslam’a ve İslam’ın yaşanmasına dair politikalar yürütülmüştür. Osmanlı Arşivlerine yansıyan bu durum: “*Rusya müslümanlarının bundan böyle intihâb edecekleri imâmların Rus lisânına âsinâ olmaları ve Rus mekteblerinden matlûb derecede sehâdetnâme ahzetmiş bulunmaları bundan iki sene evvel sâdır olup mer’iyyet-i ahkâmı bu seneden i’tibâr olunan bir emirnâme-i imparatori iktizâsındandır... Rusya Devleti’nin tessebbüsât-ı vâkı’a ve icraât-ı mesrûhasına çığır açan Rusya’da bulunan müftiler olsa gerekdir. Çünkü bunlar dogrudan dogruya hükûmet tarafından nasb ve ta’yîn olunup kendülerinin sıfat-ı rûhâniyeyi hâ’iz olmaga ser’an sâlih ve ilmen kesb-i liyâkat etmiş fukahâdan olup olmamaları aslâ nazar-ı i’tibâra alınmayup, ancak hükûmetin intihâb-kerdesi ve i’timâdını kazanmış pisvâ-yı dalâleti daha ziyade müste’id ekseriyetle bir takım cühelâ ve süfehâdan âdemler imis. İşte bu misillü kâselis-i adû-yı ekber-i İslâm olanların menfaat-peres ve perestis-ikbâl olacaklarından hasm-ı dîn ü cân olanlara bile velev ki mugâyir-i ahkâm-ı Kur’âniye olsun bi’l-cümle tebligât-ı garazânesine tamâmen ser-fürû-yı inkıyâd ve itâ’atde bulunacaklarından ve makâm-ı akdes-i Hilâfet-i uz mâya habl-i metîn ser’-i serîf ile vaktiyle her nasılsa rabt edilememelerinden bî-çâre Müslümanlar bugünkü günde çocuklarına Rusçayı ta’lîme ve umûr-ı dîniyelerini yine Rus*

¹⁸⁰ Osman Cudi, “Kur’an’ın Yanlış Basılması Hakkında”, *İslam Dünyası*, Sayı: 19, 29 Teşrin-i Sani 1329-1331 (12 Aralık 1913), s. 299-300.

terbiyesinin yetisdirecegi bir takım mürebbî ve imamlara terke mecbûr olmuslar ve cehâlet ve sefâlet içinde gümrâh-ı hakikat ve diyânet idercesine âkıbeti vahîm birtarik-ı sakîme sevke baslanmislardır. Gerçi Semerkand ve Buhara medreselerinde tahsil-i ulûm ile tezyîn-i zât ve kemâlât etmiş ve hakikaten sâyân-ı tevkîr ve hürmet bir hayli kuzât mevcûd ise de hemen cümlesi Rus lisânını tahrîr ve kırâ'atte bî-behre olduğundan ve karâr-ı mezbûrun bunlara dahı sumûlü bulunduğundan ilerüde ulûm-ı ser'ıyyeye vukûflu kâdîlar dahı bulunmayacağı ve binâen- aleyh zulmet-i cehâlet bastan asağı istîlâ edecegi cihetle bu yüzden hâsıl olacak netice-i müte'ellime ve müte'essire simdiden sâyân-ı dikkatdir ¹⁸¹.”

Rusya tarafından imamlık görevini yürütecek kişilere Rusça bilme zorunluluğunun getirilmesinden bahsedilmiştir. Bu durumda anlaşılıyor ki Rus Hükümeti'nin bu kararı, Türklerin bölgedeki İslami yaşayışlarını engellemeye yönelik bir çabadır. Zira bir imama Rusça şartı getirerek imam olmanın zorlaştırılması ve bölgedeki İslam dininin faaliyetlerinin kısıtlanması amaçlanmıştır. Aynı belgede müftü ataması ile bilgilerde mevcuttur müftü atanırken ilim alanında kendini yetiştirmiş olma durumu göz ardı edilerek sadece Rus menfaatlerine en uygun kişinin atanması Rus hükümetinin Türklere karşı yürüttüğü bir politikanın ürünüdür. Müslümanlar arasındaki davaları gören kadılarına karşı da Rus lisanını bilmez zorunluluğu getirilmiştir. Bu durumda Rusya'nın güttüğü gaye ilk olarak bölgede yaşayan Rusları sadece kendi kurumlarına mahkûm etmek gayesi olmuştur. İkinci aşamada ise İslam kurumlarının hepsini işlevsizleştirerek ortadan kaldırmanın amacını gütmüştür. Rusça bilme zorunluluğu halen görevde olan kadınları da kapsadığı için görevde olan kadınlara görevlerini yapamaz hale gelmişlerdir.

Rusya'nın İslam üstündeki baskısı sadece bunlar ile sınırlı kalmamıştır. İlminskiy etrafında şekillenen eğitim-öğretim metodu ile misyonerlik faaliyetlerinin yanında Türkler üzerinde zorla Hristiyanlaştırma da izlenmiştir. Rusya'nın Türkler üzerinde uyguladığı siyaset misyonerlik olarak değerlendirilse de Osmanlı basınında bu duruma karşı çıkmış ve misyonerlik tanımlanmıştır. “...Misyoner deyince misyonerliğin manâyı hakikisi olan: Bir adamı kemâl-i hürriyyet-i vicdâniyyesi üzerine bırakıp bir yola davet etmek, kabûl edinceye kadar kavî kavî deliller getirmek gibi bir şey hâtırlarına gelecek. Fakat kemâl-i teessüfle arz ederim ki Rusya'daki misyonerlik böyle olmadı! Evveleri müdhiş İvan'ın kılıcı, işkenceleri ile başlayarak sonraları hîle, desise, dolandırıcılık, hırsızlık, birtakım sâf-dilânı külliyyetli paralar vaad ile ve diğer taraftan

¹⁸¹ “Belgelerle Osmanlı Türkistan İlişkileri”, s.129-131.

Hristiyanlık'tan başka dine girmek yolunu kapatmak ile yapılıyordu. Bir vakitler Rusya'da misyoner kumpanyası âdetâ çocuk hırsızı çetesi şekline girmişti. Kırgızlarda çocuk kaybetmek bir kizü (nöbetli hasta) gibi telakki olunup dârü'l-eytâm gibi yerlerde Moğol kıyâfetli şapkalı mini mini çocukların adedi de günden güne çoğalmakta idi...¹⁸²”.

Rusların bölgede hile ile Hristiyanlaştırma çabası Osmanlı aydınlarında sürekli bir endişe yaratmış ve bu konu üzerinde sıkça durulmuştur. Nefer Ali Sıratımüstakim'e yazdığı bir makalesinde: “...Birkaç sene evvel Kafkasya civârında şöyle bir vak'a cereyân eder: “Köye gelen papaz, müslümanları yanına çağırarak orada akan bir nehirden yüzüp geçene birçok mükâfâtlar vereceğini va'ad eder. Şübhesiz buna birçok adam iştirâk eder. Nihâyet birçokları nehri yüzüp geçtikten sonra mükâfâtlara nâil olurlar. Papaz köyden gitmezden evvel mükâfâtlara nâil olan adamların isimlerini, sinlerini ayrıca defterine kayd eder. Arası az bir zaman geçtikten sonra bütün bu yüzüp geçenleri Hristiyan diye iddiâ eden misyoner şu sûretle isbâta kalkışır: Ben onları nehirden yüzdürürken, nehrin bir kenarına mum dikerek (haç) yahud Rusça (cris) batırmıştım. Onlar onu bilerek geçtikleri için şübhesiz tebdil-i mezheb ettiler...!”¹⁸³ ifadelerini kullanmıştır. Çarlık Rusya her ne kadar eğitim ile misyonerlik faaliyetleri yürütse de Müslüman olan halkı Hristiyanlaştırma konusunda tam bir başarı sağlayamamıştır. Kendi devleti içerisinde yaşayan her kesimin Hristiyanlığı benimsemesini bir devlet politikası olarak takip etmiştir. Bunu başarmak için bir taraftan eğitim faaliyetleri ile uğraşırken diğer taraftan ise halkı zorla Hristiyanlaştırmaya çalışmıştır.

2.3.5. Çarlık Rusya'sının Basın Yoluyla Ruslaştırma Siyaseti

Çarlık Rusya Türkistan'ı tamamen ele geçirdikten sonra burada kalıcı olabilmek amacıyla basın yayın faaliyetlerine de önem vermiştir. Bölgedeki hâkimiyeti kuvvetlendirebilmek amacıyla ilk olarak Türkistan Genel Valiliği sınırları içerisinde “Türkistan Vilayetinin Gezeti” adında ki gazete Türkistan Genel Valisi Kaufman'ın emri ile yayın hayatına başlamıştır. Türkistan Genel Valiliğinin merkezi olan Taşkent'e yayın hayatına başlamış ve 1870 yılından 1917 yılına kadar kırk yedi adet sayı çıkarmıştır. Kaufman'ın valiliği sırasında bölgeye Rusça bir gazeteyi anlayabilecek kadar Rus yerleştirildiği düşüncesi valilik sınırları içerisinde Rusça bir

¹⁸² Troytskili Ahmed Taceddin, “Novoye Vremya ve Alem-i İslam”, *Sıratımüstakim*, 21 Ekim 1909, C.3, S.59, s.109-110, (Ed. Ertuğrul Düzdağ, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi Sıratımüstakim Mecmuası 1908-1925*, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, Ekim 2015, s.103).

¹⁸³ Nefer Ali, a.g.m, s.93.

gazetenin çıkarılması fikri ortaya atılmıştır. Kaufman'dan sonra Türkistan Genel Valiliğine getirilen Rozenbah ise gazete üzerindeki politikasını değiştirerek gazetenin yarı Türkçe yarı Rusça çıkması emrini vermiştir. Gazetenin baş muhabirliğine ise İliminskiy'in öğrencisi olan misyoner Nikolay Petroviç Ostroumov getirilmiştir¹⁸⁴.

Bu gazetenin ardından 1882 yılında Bozkır Genel Valiliğinin bünyesi altında "Dala Vilayeti Gazetesi" çıkarılmıştır. Bu gazetede Türkistan Vilayeti gazetesi gibi yarı Türkçe ve yarı Rusça olmak üzere çıkarılmıştır. 1882 yılından 1902 yılına kadar yayın hayatını sürdürmüş ve toplam yedi yüz dört sayı çıkarılmıştır. Dala Vilayeti gazetesi Bozkır Genel Valisi olan G.A Kolpakovskiy'in emriyle Omsk şehrinde çıkarılmaya başlanılmıştır¹⁸⁵.

Her iki gazetede Rusya'nın oluşturmuş olduğu valiliklerin resmi birer yayın organı olarak yayın hayatlarını sürdürmüşlerdir. Bu gazetelerin görünür amacı Çarlık Rusya'sının bölge ile ilgili yayınladığı emirlerin yerli halk tarafından anlaşılması emirleri halkın bilmesi şeklinde aktarılmıştır. Çarlık Rusya'sı bu gazeteler ile birbirinden ayrı müstakil diller oluşturarak Türkistan halkı arasındaki dil birliğini parçalamak ve yüzyıllar boyunca aynı millete mensup kişilerin ortak paydası olan kültür birliğini yok etmek amacı gütmüştür. Rus hükümetinin uyguladığı politikaların halka benimsetilmesi bu gazetelerin temel amacını oluşturmuştur. Örneğin Kazak nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde faaliyeti sürdüren Dala Vilayeti Gazetesi burada yerleşik hayata geçmenin erdemlerini anlatan yazılarla göçebe olan Kazakların yerleşik hayata geçmesini teşvik etmiştir. Bu duruma ek olarak tarım ile ilgili ve tarımdan elde edilen gelirin daha fazla olduğuna yönelik yazılarda gazete güdülen politikaya destek olmak amacıyla var olmuştur. Rusya'nın Türklerin yaşadığı bölgelerde açmış oldukları okulların eğitim faaliyetlerinin daha iyi olduğu ve bu okullara yerli öğrencilerin gönderilmesi gerektiği ile ilgili yazılarda bu gazetelerde yer almıştır. Rusya'nın buradaki amacı açtığı okullara yerli halın ilgisini arttırmak ve eğitim faaliyetleri ile güttüğü amaçları gerçekleştirebilmek olmuştur. Rus idaresine karşı gösterilebilecek tepkilerin bir kamuoyu oluşturarak önceden önlenmesi her iki gazetenin de genel amacı arasındadır. Bu gazeteler Çarlık

¹⁸⁴ Ercan Çelebi, *Türkistan Milli Mücadelesi Yaş Türkistan Dergisine Göre*, Hiperyayın, İstanbul 2018, s.21.

¹⁸⁵ Rıdvan Çitil, " *Dava Vilayatinin Gazeti*", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.55, Erzurum 2016, s.378

Rusya'sının yürüttüğü her lehçeyi birer ana dil haline getirme politikasına da hizmet etmişlerdir. Dala Vilayeti Gazetesi Kazakça çıkarılırken Türkçenin bu lehçesine daha önce kullanılmayan noktalama işaretleri ve hareketler kullanılarak yazılmış ve Kazak lehçesinin diğer Türk lehçelerinden ayrılarak farklılaşmasını amaç edinmiştir¹⁸⁶.

Türkleri için çıkarılmış gazetelerin haricinde Rusça çıkarılan gazetelerde de Rus halkını Türklere karşı kışkırtmak, Türkleri kötülemek için yazılar yazılmıştır. 1968 yılında çıkarılmaya başlayan “Novoye Vremya” gazetesi bu duruma bir örnektir.

Bu gazetenin faaliyetleri Osmanlı basınında da yer almıştır: “... *Novoye Vremya nice senelerden beri nifak-cuyâne bir meslek tâkip ederek alem-i İslâmiyyeye, ale'l-husus vatandaşları olan Rusya İslâmlarına hücum ediyor. Mümkün mertebe bunları Ruslara kerih göstermeye çalışıyor. Acaba bundan maksadı nedir? Böyle bir meslek ta'kib etmeye kendinde ne gibi mecburiyetler hissetmiştir?*” Makalenin yazarı olan Tryotskili Ahmed Tâceddin, gazetenin amacının “...*yalnız Rusya'da sakin Hristiyanlar ile İslâmları bir birine tutuşturup İslâmları ezmek, şimdiki halde dûcâr oldukları za'fiyetten daha fenâ bir hale düşürmek*” olduğundan bahsetmiştir. Buna karşı bir önlem alınması gerektiğinden bahsetmiş “*Binâenaleyh bir an evvel otuz altı milyon İslâmın tercümânı olmak üzere Rus lisânında bir gazete neşrederek Novoye Vremya ve hem-pâlarının ne maksadla bu gibi iftiralarda bulunduğunu âleme bildirelim...*”¹⁸⁷ teklif olarak ise Rusça yayın yapacak bir gazetenin kurulması gerekliliğini vurgulamıştır. Rusya'nın Türkler üstünde yürüttüğü gazetecilik faaliyetleri dikkate alındığında Türklerin birbirinden ayrı diller kullanmalarını ve gazetelerini bu doğrultuda kullanan Rus hükümeti Türklerin tek bir dil etrafında birleşerek bir gazetecilik faaliyeti yürütmesine ve bu gazetede kendi politikalarının eleştirilmesine müsaade etmeyeceği aşikârdır.

3. RUS POLİTİKALARINA BİR TEPKİ OLARAK CEDİTÇİLİK

Çarlık Rusya'nın Türkistan bölgesini kademeler halinde ele geçirmesinin ardından burada uygulanan politikalar yukarıda belirtilmiştir. Bu politikalar genel manada bölgede yaşayan Türklüğü ortadan kaldırmak ve coğrafyada bulunana yer altı ve yer üstü zenginliklerinden en fazla faydayı sağlamak şeklinde özetlenebilir. 1552 yılında Kazan Hanlığının ele geçirilmesi ile başlayan yayılma sürecinin ardından ele

¹⁸⁶ Emin Özdemir, “*Rusya'nın Kazakistan'da Uyguladığı Kültür Siyasetine Örnek Olarak “Dala Vilayeti Gazetesi”*”, *Turkish Studies*, Bahar 2009, , C.4, S.3, s.1697-1700

¹⁸⁷ Troytskili Ahmed Taceddin, “*Novoye...*”, s.110.

geçirilen her bölgelerde meskûn olan Türkler, Rus politikalarından muzdarib bir hale gelmişlerdir.

XIX. yüzyıla gelindiğinde Türkistan'daki eğitim sistemi skolastik bir düşünceye sahip, ezberci, sadece hocanın bildiğini aktarması şekline dönüşmüş herhangi bir bilimsel gelişmeye olanak sağlayacak bir eğitim veremez duruma gelmiştir. Bu sistem hocanın ezberinde olanları öğrenciye aktarması, daha sonra ise bu eğitimi alan kişi hocalık sıfatına sahip olduğunda kendi öğrencilerine bildiklerini ezber ettirmesi şeklinde sürüp giden bir kısır döngü içine girmiştir. Medreselerden ve mekteplerden süreç içerisinde XIX. yüzyıla gelene kadar yavaş yavaş pozitif bilimlerin öne çıkmaya başlaması da Türkistan medreselerinin, çağının gerisinde kalmasına sebep olan etkenlerin başında gelmiştir. Yukarıda görüldüğü üzere XIX. yüzyıla gelene kadar Türklerin yaşadıkları yerlerde medreselerin ve İslami ibadet hanelerin bir Rus politikası neticesinde yıktırıldığı ve yerlerine Rus mimarisi ile yeni binaların inşa edildiği işlenmiştir. Fakat tarihin hiçbir döneminde Türklerin yaşadığı bölgelerde Rus okulları, medrese ve mekteplerin sayısını geçememiştir.

Türkistan'ın en gelişmiş medrese ağı Buhara'da bulunmuştur. Buhara Türkistan'da yaşayan Türklerin eğitim ihtiyaçlarının karşılanmasında başvurdukları en önemli merkezlerden biri olmuştur. Türkistan'da Ruslar siyasi olarak egemenliklerini sağladıktan sonra tarih boyunca çeşitli hanlıklar tarafından parçalanmış bir şekilde idare edilen Türkistan, Timur Devleti ve Altın Orda Devleti sayılmazsa Çarlık Rusya'sı tarafından ilk defa bir birlik içerisinde idare edilmiştir. Hanlıklar halinde parçalanmış hemen hemen her hanlığın birbirine düşmanca duygular beslediği bir ortamda Türkistan halkının bir biri ile ilişkileri gelişmemiştir.

Çarlık Rusya Türkistan'ı ele geçirdikten sonra ekonomik çıkarları doğrultusunda bu coğrafyadan en fazla faydayı sağlamak için bir ticaret ağı kurmaya çalışmıştır. Kendi çıkarlarını gerçekleştirmeye çalışan Rusya bu ticaret ağını kurarken Tatar tüccarları desteklemiştir. Türkistan'ın Rus yönetimi altında siyasi olarak birlik içerisinde olmasından dolayı Tatar tüccarlar Türkistan'ın her tarafına yayılan bir ticaret ağına sahip olmuşlardır. Bu durum Tatarların zenginleşmesine olanak sağladığından dolayı burada bir aydın kesiminin oluşmasında olanak sağlamıştır. Türkistan içlerine kadar inen bu ticaret ağı sayesinde Türkistan ile ilişkileri artan Tatarlar, Türkler arasında

eğitim faaliyetlerinin en zengin olduğu Buhara medreselerine kendi çocuklarını göndermeye başlamışlardır. Buradan mezun olanlar ise kendi memleketlerinde medreseler inşa ederek Buhara’da öğrendiklerini aktarmaya başlamışlardır¹⁸⁸. Her ne kadar Buhara’da verilen skolastik eğitimin bir uzantısı olan medreseler Tatar nüfusunun yoğunlukta olduğu yerlere yayılmış olsa da verilen eğitim çağının gerisinde kaldığı için istenilen etkiyi yaratamamıştır. Fakat bu medreselere sayesinde okuma-yazma bilenlerin sayısı artmış, bir aydın zümresinin oluşturulmasında etkisi olmuştur¹⁸⁹.

II. Katerina döneminde çıkarılan bir kanun neticesinde Tatarlara uygulanan ekonomik baskıların hafifletilmesi Tatar tüccarlarının ekonomik olarak kalkınmalarına etki yapmıştır. XIX. yüzyılda ise Tatar tüccarlarının Türkistan üstündeki etkisi giderek artmıştır. Ruslar ise Türkistan ticaretinden fayda sağlamak için Tatar ortaklar bulmak zorunda kalmıştır. XIX. yüzyılda İdil-Ural bölgesinden Türkistan’ın içlerine kadar yayılan bir ticaret ağına sahip olan Tatarlar arasında Türk burjuvazisi meydana gelmiştir¹⁹⁰. Her ne kadar Tatarlar XIX. yüzyılın sonlarına doğru bu ekonomik çıkarlarını Rus Hükümetinin tamamladığı demir yolları yüzünden kaybetmiş olsalar da yenilikçi hareketlere zemin hazırlayabilecek gerekli ekonomik birikime ve aydın kesimine sahip olmuşlardır¹⁹¹.

Çarlık döneminde yürütülen baskıcı Hristiyanlaştırma ve Rus kültürü altında ezme politikası neticesinde Tatar aydınları arasında Ceditçilik faaliyetleri ortaya çıkmıştır. Çarlık Rusya’nın Türkistan’daki eğitim kurumlarına bir devlet politikası olarak ilk basamakta kapatma ve yıkma politikalarını daha sonra ekonomik gelirlerini keserek yüzyıllardan beri ayakta kalmış olan bu eğitim kurumlarının kendiliğinden yok olmasını bekleme politikası izlemiştir. Çarlık Rusya’nın izlediği bu politikalarda Ceditçi düşüncelerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

Yenilikçi düşünceler ilk olarak medreselerin ıslah edilmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Çünkü medreseler Türkistan’ın yetiştirmiş olduğu en büyük ilim adamlarından biri olan Uluğ Bey’den sonra yavaş yavaş çökmeye başlamıştır. Pozitif bilimlerden

¹⁸⁸ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905- 1917)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.16

¹⁸⁹ Ahmet Kanlıdere, “XIX. ve XX. yüzyıllarda Kazan Tatarları”, **Türkler**, C.18, Ankara 2002, s. 721.

¹⁹⁰ Abdullah Gündoğdu, “*Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Aydınlanması*”, **Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi**, Eylül-Ekim 2017, S.17, Ankara, s.12-13

¹⁹¹ Kanlıdere, a.g.m, s.722

tamamen uzaklaşan medreseler sadece dini eğitime önem vermeye başlamıştır. Bu durum ilk olarak etkisini Rusların yayılma sürecinde kendini göstermiştir. Teknik donanımdan yoksun olan Türkistan ahalisi Rusların modern silahlarına karşı koyamamış ve birer birer Rus hâkimiyetine girmişlerdir. Dünyevi bilimlerin medreselerden çıkması ile okutula dersler sadece İslami dersler olarak kalmıştır. Bu dersler Fıkıh, Hadis, Tefsir, Arapça dilbilgisi, Akaid dersleri olmuştur¹⁹². Abdülnasır Kursavi, Şihabeddin Mercani, Kayum Nasiri gibi aydınlar medreselerin içerisinde buldukları köhneleşmiş zihniyeti eleştirmişlerdir. Daha çok dini eğitim ile ilgili eleştiriler yöneten bu aydınlar medreselerin ıslah edilmesi ve burada verilen dini eğitimin ezbere dayalı olduğundan dolayı bir fayda sağlamadığı yönünde eleştiriler yöneltmişlerdir. Rusya'nın devlet eli ile yürüttüğü politikalar karşısında Türkistan ahalisini birlik olarak tutan yegâne unsur din olmuştur. Bu doğrultuda yenilik hareketinin din temelli ortaya çıkması pek tabiidir¹⁹³. Bu yenilik fikirlerine sahip olanların üzerine eğildikleri temel konu ise medreselerin ıslah edilmesi düşüncesi olmuştur. Sadece bilinenin tekrar edildiği bu medreselere pozitif bilimlerinde tekrardan sokulması gereği ve abartılı İslam derslerinin çıkartılması veya azaltılması konusunda eleştirileri yoğunlaşmıştır¹⁹⁴. Eğitimde kökü bir yenilik hareketinin ortaya çıkması İsmail Gaspıralı ile olmuştur.

İsmail Gaspıralı Osmanlı topraklarından ayrılarak Rusya'ya bağlanmış olan Kırırma bağlı Bahçeşehir'de 1851 yılında dünyaya gelmiştir. Kırım'da diğer Türk topraklarında olduğu gibi hemen bir asimilasyon siyasetine gidilmemiştir. II. Katarina döneminde Rusya'ya katılan Kırım, II. Katarina'nın Türkler üstünde izlediği daha yumuşak bir siyaset neticesinde bir nebze olsun diğer Türk topraklarından ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuştur. Örneğin IV. İvan Kazan'ı topraklarına kattığı zaman hemen bu bölgede Hristiyanlaştırma çabalarına başlamıştır. Camileri yıkma emrini vermiş bunların yerine ise kiliseler inşa edilmesini emretmiştir. Kırım'da ise durum biraz daha farklı olmuştur. Kırım'da yaşayan Müslümanlara dini ayrıcalıklar tanınmış ve İslami kurumların temelini

¹⁹² Saray, *Türk Dünyasında...*, s.42-43

¹⁹³ Berrin Kalsın, "İsmail Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi", *Uluslar Arası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Kış 2014, C.2, S.2, s.98

¹⁹⁴ Kanlıdere, a.g.m, s.725

oluşturan vakıflara devlet tarafından el konulmamıştır¹⁹⁵. Bu durum Kırım Türklerinin Rus asimilasyon siyasetine daha geç maruz kalmalarına sebep olmuştur.

İsmail Gaspıralı, ilköğrenimini Bahçesaray'da bulunan Zincirli Medresesi'nde almıştır. On yaşına geldiğinde Akmesjid Erkek okuluna kayıt olmuştur. Daha sonra ise Moskova'da bulunan harp okuluna gitmiştir. Moskova Rus milliyetçiliğinin yoğun olarak yaşandığı bir şehir olduğundan dolayı İsmail Gaspıralı'nın düşünce sisteminin oluşmasında büyük öneme sahiptir. Burada görmüş olduğu baskılar neticesinde milli duygularına İsmail Gaspıralı, Girit İsyanı sırasında Osmanlı ordusunda görev alabilmek için Odesa şehrine geçmiştir, burada pasaportu olmadığı için İstanbul'a geçememiş ve Rusya'da aldığı askeri eğitimi de bu olay yüzünden sona ermiştir. 1868 yılında Zincirli Medresede Rusça öğretmenliğine başlamıştır. Medresede görev aldığı süre boyunca, medresenin eğitim metodunu tenkit ettiği ve medrese yöneticilerinin bu durumdan huzursuzluk duymaları üzerine medresede yürüttüğü görevini daha fazla sürdürmemiştir. 1872 yılında bu görevinden ayrılarak Paris'e gitmiştir. Bu seyahatinin ardından İstanbul'a gelerek Osmanlı ordusuna katılma talebinde bulundu ise de Rus elçisinin engellemeleri yüzünden bu isteği gerçekleştirememiştir. İstanbul'da kaldığı süre zarfında Osmanlı aydınları ile tanışmış ve onların fikirlerinden etkilenmiştir. Kırım'a dönmesinin ardından 1879 yılında Bahçesaray belediye başkanlığına seçilmiştir. 1884 yılına kadar beş yıl süre ile bu görevini sürdürmüştür¹⁹⁶.

Rus politikaları neticesinde parçalamam Türkistan'da tekrardan birlik kurma çabasına girişen İsmail Gaspıralı'nın hayatı Osmanlı basınında da yer almıştır. *"Rusya'da Bahçesaray beldesinde Türkçe neşrolunan Tercümân gazetesinin sâhibi ve muharriri İsmâil Beyefendi zâdegân tabakasına mensûb bir muharrir-i şehirdir. 1851'de civâr-ı Bahçesaray'da dünyaya gelib tahsîl-i ibtidâ'iyyesini millî mektebde ifâ ettikten sonra Rus Mekteb-i Harbiyyesi'nde ve Avrupa seyâhatinde kesb-i kemâlât etmiştir ve ba'dehu Rusya'nın ve Asyâ-yı Vustâ'nın ekser cihetlerini gezib ahvâl-i dünyâyâ vâkıf olmuştur. Bundan otuz sene mukaddem Bahçesaray'da belediye re'isi olub şehrin ıslahına mübâşeret ile mekâtib-i İslâmiyyenin ahvâline ciddî dikkat etmiştir velâkin me'mûriyet-i resmîyye fa'âliyet-i kâmile sine mâni' olduğundan hizmeti terk ile muharrirliğe sülûk etmiştir. Def'a def'a Petesburg'a varib üç sene kadar devam eden mu'âmele'-i resmîyyeden sonra*

¹⁹⁵ Nadir Devlet, **İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s.4-5

¹⁹⁶ Mustafa Toker, *"İsmail Gaspıralı ve "Dilde Birlik" Fikri Üzerine"*, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2004, S.16, s.32.

Bahçesaray'da kısmen Rusça ve kısmen Türkçe Tercümân gazetesi neşrine müsâ'ade almıştır. Üç-dört yüz kadar müşteri ile başlayıp bütün gayretini ve bulduğu akçeyi bu işe sarf ederek tedricen ceridesini her tarafa münteşir etmiştir. Usûl-i ifâdesi gâyet sâde ve yüngül olub yazdıkları herkesçe fehm edilmektedir. 1895 ve 1896 seneleri Tercümân gazetesi Dersa'âdet'e 15 ve 16 bin adet celb olunduğu ma'lûmdur¹⁹⁷."

Hem Avrupa'da hem de İstanbul'da edindiği tecrübeler neticesinde Rusya Müslümanları arasında bir uyanış hareketi başlatmak isteyen İsmail Gaspıralı bu hareketin çıkış noktasını basın yayın faaliyetlerinde aramıştır. 1879 yılından itibaren bir matbaa kurarak gazete çıkarmak ve fikirlerini bu yol ile Rusya'da yaşayan Müslümanların tamamına yaymak istemiştir. Bu isteği Rus hükümetinin müsaade etmemesi neticesinde sonuçsuz kalmıştır. Basın faaliyetlerinden vazgeçmeyen İsmail Gaspıralı Rusça yayın yapan "Tavrida Gazetesi"nde 1881 yılında yayınlanan makalesinde fikirlerini sistemleştirmiştir¹⁹⁸.

1. Türklerin kurmuş olduğu okulların geliştirilmesi ve buralarda verilen eğitimin çağdaş düzeye çıkarılması için reform yapılması
2. Bu okulların maddi ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için yardım derneklerinin kurulması
3. Bütün Türklerin anlayabilecekleri milli bir basının faaliyete geçirilmesi
4. Müslümanların yaşamış oldukları hayat tarzının modernleştirilmesi
5. Müslüman kadınlarının üstündeki baskının azaltılması ve çağdaşları oldukları kadınların haklarına kavuşabilmeleri
6. Açılacak eğitim kurumları ile milli bir aydın zümresinin oluşturulması¹⁹⁹.

Bu makalenin yayınlandığı tarihte İlminskiy'in sistemleştirdiği eğitim metodu Türkler üstünde yoğun olarak uygulanmaya başlamıştır. "Çarlığın misyonerleri müsteşrikleri her kabilenin kendi lehçesini işliyor ve hatta birbirlerinden kelime almalarına bile müsaade etmiyorlar, her kabileden yetişen ender münevverler ise meselenin umumi ehemmiyetini kavramayarak kendi lehçelerini canlandırmaya çalışıyorlardı. Gerek bu faaliyetler sonucunda gerekse de halk arasında Rusça gün geçtikçe daha fazla kullanılmaya başlıyordu. Hâlbuki bu cereyanın umumileşmesi ve kökleşmesi dil birliğinin ve neticede,

¹⁹⁷ "Continental Otelinde Meclis ve Hutbelerim", *Sıratımüstakim*, 24 Haziran 1909, C.2, S.42, s.248, (Ed. Ertuğrul Düzdağ, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi Sıratımüstakim Mecmuası 1908-1925*, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, Ekim 2015, s.230).

¹⁹⁸ Kanlıdere, a.g.m, s.18

¹⁹⁹ Devlet, Rusya Türklerinin..., s.25

*milli birliğin temelinden yıkması ve Ruslaştırmaya doğru yol açılması demektir*²⁰⁰. İlminskiy'in metodunun bir parçası olan her Türk lehçesini ana dil yapma politikası ise Türk aydınları arasında anlaşılammış ve Rus politikalarına alet olur duruma gelmişlerdir. İsmail Gaspıralı'nın temel çıkış noktası ise İlminskiy'in metodu ile parçalanmaya çalışılan Türklerin tekrar kendi aralarında anlaşabilecekleri sade bir dil oluşturma fikri olmuştur.

İsmail Gaspıralı kendi fikirleri doğrultusunda ve Türkçe yayın yapabileceği bir gazete çıkarma fikrinden hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Rus hükümetinden 1883 yılında yani Kırım'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinin yüzüncü yılında *Tercüman* isminde bir gazete çıkarabilmek için izin alabilmiştir²⁰¹. Yukarıda görüldüğü Çar hükümetinin Türkler arasında birlik sağlayabilecek bir gazeteye neden müsaade etmeyecekleri açıklanmıştır. *Tercüman* gazetesinin de denetim altında tutulmak kaydı ile Rus hükümeti tarafından çıkarılmasına müsaade edilmiştir. Bu müsaade şartları arasında gazetenin bir tarafının Rusça olması ve Rus sansürüne riayet edilmesi yer almıştır.

Rus hükümetinin senelerdir Türkler üstünde uyguladığı dilleri bölme ve her lehçeyi ayrı birer ana dil haline getirme projesine ters düşen *Tercüman* gazetesine Kırım'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinin yüzüncü yılında müsaade verilmesi bölgede yaşayan Türklerin sempatisini bir az olsun kazanabilmek düşüncesi ile yapılmıştır. *Tercüman* gazetesini üstünde Rus baskısı hissedilmektedir. 10 Nisan 1883'te yayınlanan ilk sayısında İsmail Gaspıralı, Kırım'ın Ruslar Tarafından ele geçirilmesi ile ilgili *"Tam yüz yıl önce 8 Nisan 1783'te düzensizlik ve kanlı olaylar dolayısıyla tamamen mahvolan küçük hanlık (Kırım Hanlığı) dünyadaki en büyük imparatorluğun bir parçası oldu ve bu gücün hâkimiyeti ve adil kanunlarının himayesi altında barışa kavuştu... Diğer halklarla bugünü kutlayan Kırımlı Müslümanlar yüz yıldan beri yaralandıkları bu iyi davranışları inkâr edemezler"*²⁰². Şeklinde bir yazı kaleme almıştır. Görülüyor ki İsmail Gaspıralı bin bir zorlukla açma iznine sahip olduğu gazetede Rus hükümetinin baskılarının sonucunda kendi görüşü ile örtüşmeyen fikirleri kaleme almak zorunda kalmıştır. Rus sansürüne yakalanmadan gazetesini olabildiğince uzun süre hayatta

²⁰⁰ Caref Seydahmet Kırimer, **Gaspıralı İsmail Bey**, (Haz. Ramazan Bakkal), Avrasya Bir Vakfı Yayınları-2, İstanbul 1996, s.44

²⁰¹ Kalsın, a.g.m, s.105

²⁰² Kalsın, a.g.m, s.105

tutmayı amaç edinmiştir. Gazetesini kaybettiği halde görüşlerini Çarlık Rusya altında yaşayan Türklere ulaştıramayacağından çekinmiştir.

İsmail Gaspıralı'nın Tercüman gazetesinde herkesin anlayabileceği sade bir dil kullanmıştır. İstanbul'da bulunduğu dönem içerisinde Osmanlı aydınları arasında tartışılan en önemli konulardan bir tanesi "dil meselesi" olmuştur. İstanbul'da dilin sadeliği ve halkın tüm kesimleri tarafından anlaşılması gerektiğini savunan aydınlardan etkilenmiştir. Tercüman gazetesinde de bu fikir doğrultusunda sade bir dil kullanmıştır²⁰³. Tarih boyunca yenilik fikirlerini geniş tabana yaymak isteyen fikir adamları her kesimden insanın anlayabileceği bir dil kullanarak fikirlerini daha büyük kitlelere ulaştırmak istemişlerdir. İsmail Gaspıralı'da Tercüman gazetesi ile bu duruma bir örnek oluşturmaktadır. Dil meselesi ile ilgili kaleme aldığı bir mektubu Türk Yurdu Dergisinde yayınlanmıştır. Buna göre:

"Türk âlemine" dediğim mübalağa zannolunmasın, mübalağayı ne severim ne de ederim. Doğrudur, şiirlerinizi Edirne, Bursa, Anakara, Konya, Erzurum Türkleri anlayıp lezzetle okuyacakları gibi Tiflis, Tebriz, Şirvan, Horasan, Türkistan, Kâşgar, Deşt-i Kıpçak, Sibiryâ, Kazan ve Kırım Türkleri de okuyacaktır ki bu şerefe Fuzulî ve Nabî nail olmadılar. Kırk elli milyonluk ve otuz asırlık bu âleme iptida bir kaşık oğul balını yediren siz oldunuz ki size şereftir, bize saadettir! Tebrik ediyorum. 'Tercüman'ın da çabaladığı bu yolda hizmettir. Sâde ve "kaba" lisândır ki Dersaadet'in hamal ve kayıkçılarına Çin dâhilinde bulunan Türk deveçilerine ve çobanlarına gazeteyi tanıtmıştır. Kazan'da, Sibiryâ'da olduğu gibi Tebriz'de ve Horasan'da da Bahçesaray dilini öğrenmeye meyil doğurmuştur. İstanbul edebiyatının mesleksiz devamından ve dudu kuşu lisânından usanmış, kararmıştım. Şiirleriniz pek büyük teselli oldu. Bunun için de Allah sizden razı olsun. Size kardeşçesine gazetemi takdim ediyorum. Duhülü memnu değildir. Lakin sansürle posta müvezzilerine emanet edemeyip Rusya postahanesinde "Restanle" kalmak üzere adres yazdım. Her Salı günü adam gönderip aldırırsanız pek memnun olurum. Baki dua ve uhuvvet²⁰⁴".

İsmail Gaspıralı'nın amaç edindiği düşünce bu mektubunda net olarak anlaşılabilir. İstanbul'un kayıkçılarından başlamak üzere Çin içerisinde meskûn olan deveçilere ve çobanlara kadar tüm Türk coğrafyasında anlaşılabilir bir dil birliği kurmak. Osmanlı Devletinin içerisinde kullanılan gayet adalı dilden

²⁰³ Gündoğdu, a.g.m, s19

²⁰⁴ İsmail Gaspıralı, "Büyük Türk Mualliminin Büyük Türk Şairine Bir Mektubu", **Türk Yurdu**, 10 Aralık 1914, C.6, S.12(72), s.2405.

usandığını belirtmiştir. İsmail Gaspıralı'nın Tercüman gazetesi etrafında şekillenen dil meselesi şu şekilde özetlenebilir.

1. Yabancı kelimelerin etkisinden kurtarılmış bir Türkçe kullanmak
2. Türkçe içerisinde kullanıldığında yazılması ve okunması açısından zorluk yaratan Arapça ve Farsça tabirlerin kullanılmasını bırakmak ve Türkçenin sade güzelliğine dönmek
3. Kelimelerin kullanımında lehçeler arasında fark var ise bunlar için tek bir kelimeyi belirleme ve onu kullanmak. Bunu yaparken ise Osmanlı Türkçesinden faydalanmak²⁰⁵.

Görüldüğü gibi İsmail Gaspıralı'nın dil üstünde hayata geçirmeye çalıştığı fikirler İlminsky'in önderliğinde ortaya atılan Türk lehçelerini birer ana dil haline getirerek Türkleri parçalama ve Rus asimilasyonuna açık hale getirme politikasında taban tabana zıt bir yön taşımıştır. Türkistan'da yaşayan Türkleri edebi açıdan Türkçenin en gelişmiş formunu oluşturan Osmanlı Türkçesi etrafında birleştirmeye çalışmıştır. İsmail Gaspıralı dilde birlik fikrini oluştururken mikro milliyetçiliğe gitmemiştir. Kendisi bir Tatar Türkü olmasına ve Rusya Türkleri içerisinde Tatarlar en fazla entelektüel birikime sahip olmasına rağmen Tatarca'nın birleştirici bir lisan olmasını değil Osmanlı Türkçesi etrafında bir birlik oluşturulmasını savunmuştur. Buradan anlaşılıyor ki İsmail Gaspıralı sadece Rusya Türkleri arasında bir birlikten söz etmemiştir, Osmanlı basınında yayınlanan mektubunda da söz ettiği gibi İstanbul'dan Çin'e kadar tüm Türklerin yaşadığı yerlerde ortak bir Türkçe'nin konuşulmasını arzulamıştır. Sadece Rusya Türkleri arasında bir dil birliğinden bahsetmiş olsaydı Rusya egemenliğinde yaşayan Türkler arasında kullanılan Türk lehçelerinden en fazla edebi gelişime sahip olan Tatarca'yı ya da Özbekçe'yi tercih etmiş olurdu.

Rus politikaları neticesinde dil birliğini kaybetmiş olan Türkistan'da İsmail Gaspıralı tarafından yeniden birlik kurma düşüncelerini 1906 yılında yayınlanan Tercüman gazetesinde şu şekilde aktarmıştır:

“Umumî edebî dili olmayan millet, millet sayılmıyor. Türk evlatlarından olan Tarançı, Sart, Özbek, Kırgız, Kazak, Kumuk, Nogay, Azerbaycan vesair tayfalar, Türkçe konuştukları hâlde, şiveleri başkadır. Birbirlerini güçlkle anlarlar. Bu hâl, birleşmeğe, birliğe,

²⁰⁵ Devlet, **Rusya Türklerinin...**, a.g.e, s. 28

bilgilerin, ilimlerin herkese duyurulmasına, terakkiye (ilerlemeye), edebiyata, dostluğa ve kaynaşmaya engeldir. Binaenaleyh, en evvel, en ziyade, hepimiz için ihtiyaç ve lüzumlu olan, umumî lisan, edebî Türkçe dildir... Bu iş pek o kadar yengil (hafif) değilse de, çaresi bulunmaz müşkil de değildir. Tercüman gazetesi, Bahçesaray'dan tâ Kâşgar'a kadar okunduğu, yani anlaşıldığı, lisanen birleşmenin mümkün olduğuna büyük delildir”²⁰⁶.

İsmail Gaspıralı'nın dilde birlik fikrinin şekillenmesinde İstanbul'da edinmiş olduğu tecrübeler çıkış noktası olmuş olsa da Tercüman gazetesinin Osmanlı ülkesine girmesi 1888-1894 yılları arasında yasaklanmıştır. Rus sansürünü aşarak Rusya Türkleri arasında birlik fikirleri aşılama çabasına çalışan Tercüman gazetesi aba altından Rus politikalarını da eleştirmiştir. Osmanlı Türkleri ile birlik fikirleri sunmasına hatta dilde oluşturulacak bu birliğin çatısını Osmanlı Türkçesinin oluşturmasını savunan İsmail Gaspıralı, Rus sansürünü aşmaktaki başarısını dönemin padişahı II. Abdülhamit'in sansürünü aşmakta gösterememiştir. Sonraki devirlerde ise Tercüman gazetesi Osmanlı sınırları içerisinde binlerce kişiye ulaşmıştır²⁰⁷.

İsmail Gaspıralı Cedit hareketi içerisinde oluşturmuş olduğu dilde birlik düşüncesinin şekillenmesi İstanbul'da oluşmuş olsa da eğitimin batılılaşması fikri ise hem İstanbul hem de Paris'e yaptığı ziyaret neticesinde şekillenmiştir²⁰⁸. 1881 yılında Tavrida Gazetesinde yayınladığı makalesinde eğitimin çağdaşlaşması gerektiğini öne süren İsmail Gaspıralı bu fikirlerini Tercüman Gazetesi aracılığıyla Türkistan halkına duyurmaya çalışmıştır.

Türkistan'da verilen medrese eğitimi uzun süreler sürmesine rağmen burada okuma yazma bile zar zor öğretilen durumda olmuştur. Rus hükümetinin baskıları ile gittikçe gerilemeye başlayan medreseler Türkistan halkının eğitiminde yetersiz kalmıştır. Bu durum ise eğitimde yenileşme hareketinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İsmail Gaspıralı hem medresede öğrencilik yaptığı hem de hocalık yaptığı için medreselerin işleyişlerine yabancı değildi.

İsmail Gaspıralı Türkistan'da verilen medrese eğitimine karşı eleştirilerde bulunmuştur. Gaspıralı'ya göre: “ Dünya üzerinde var olan bütün insanlar dünyevi işlerini görebilmek için fazlaca bilmeye ve öğrenmeye muhtaçlardır. Her insan,

²⁰⁶ Toker, a.g.m, s.37

²⁰⁷ Gündoğdu, a.g.m, s.19

²⁰⁸ Necip Hablmitoğlu, **Gaspıralı İsmail**, Bir Harf Yayınları, İstanbul 2006, s. 34

dininin gereklerini öğrendikten sonra dünyevi işlerini görebilmek için gerekli olan bilgi ve beceriyi öğrenmesi gerekmektedir. Bu iş ise tahsil ve talim ile gerçekleşir. Bizim Müslüman cemiyeti ise kelâm-ı şerifi okuyabilmek ve bir kaç satır yazı yazabilmek için senelerce mektep ve medreselerde tahsil görmekteydiler. Beş senelik bir eğitimin ardından zar zor okumayı öğrenebilirler ve mezun olduktan sonra ise bunu unuturlar. Bu eğitim faaliyeti için ise gençliklerini ve senelerini kurban ederler. Eğer bizim mekteplerimiz güzelce düzenlenir ise, beş senelik eğitim tam teşekküllü bir şekilde iki senede tamamlanabilir. Kalan vakitte ise öğrencilere daha fazla bilgi verilerek bilgileri arttırılabilir”²⁰⁹. Bu düşünceler ardından İsmail Gaspıralı modern tarzda bir okul kurmak için çalışmalarına başlamıştır. Gaspıralı medreseleri ıslah edilmesi yerine yeni bir okul açma istemesinin sebebi ise Rus hükümeti tarafından bu okullara modern ilimlerin sokulmasına müsaade edilmemesi ve medrese hocalarının skolastik bir düşüncenin içerisine düşmüş olmasıdır.

Tercüman Gazetesinde 1884 yılında Bahçesaray’da yeni bir okul kurulacağı duyurulmuştur. Bu doğrultuda eski bir binanın tamir edilmesinin ardından Kayıtmaz Ağa mahallesinde yeni tarzda eğitim veren bir okul açmıştır²¹⁰. Bu okulda okutulacak ders kitabı ise İsmail Gaspıralı tarafından yazılmış ve Hoca-i Sıbyan adı verilmiştir. Tercüman Gazetesinde bu okulun kırk günde okuma yazma öğretebileceği söylenmiştir. Mekteplerde bu süre çok uzun sürdüğü için halk bu okula fazla itibar etmemiş ve ilk sene sadece dokuz öğrenci toplayabilmiştir. Fakat verilen kırk günlük eğitimin ardından halka açık bir şekilde sınavlar yapılmış ve her öğrenci bu sıvadan başarı ile geçmiştir. Halk nezdinde bu durum fazlaca ilgi bulmuştur. Okulun öğretmenlerinin Müslüman olması ise halk arasında yeni açılan okula ilginin artmasının en önemli sebeplerinden olmuştur. İsmail Gaspıralı yeni açılan okula ilgiyi arttırabilmek ve kırk günlük süre içerisinde okuma öğretebildiğini kanıtlamak için bir akşam mektebi açmıştır ve burada farklı iş gruplarına dâhil kişilere kırk günde okuma yazma öğretmiştir. Yeni açılan okulun Türkistan’da bulunan mektep ve medreselerden farkı olacağı duyurulmuştur. Bu okulları, mektep ve medreselerden ayıran temel unsur ise burada öğretmenin her öğrenci ile özel

²⁰⁹ Begali Kasımov, “*Ceditçilik (Bazı Mülâhazalar)*, Gazi Üniversitesi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt:1, S.6, 2010, s. 338

²¹⁰ Mustafa Ergün, Barış Çiftçi, “*Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-ü Cedit Hareketi*”, **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, (9-15 Nisan 2006/İzmir), İzmir 2008, s.5

olarak ilgilenmesi değil bir sınıf sisteminin benimsenmesidir. Bu sisteme göre bir sınıfta bulunan öğrenciler dört gruba ayrılmış ve öğretmen bu gruplardan biri ile ilgilenirken diğerleri ise kendine verilen görevleri yerine getirmeleri beklenmiştir. Bu küçük gruplar arasında rekabet unsuru artırılarak çocukların öğrenmeye olan motivasyonları arttırılmaya çalışılmıştır²¹¹.

İsmail Gaspıralı'nın Türkistan'daki eğitime getirdiği temel yenilik Usul-i Savtiyye olmuştur. Daha önce mekteplerde harfler isimleri ile öğretilmiştir. Fakat bu metot ile öğrenciler harflerin ses değerlerini öğrenerek daha kolay bir şekilde okuma yazma öğrenebilmişlerdir²¹².

Bu okullarda eğitim gören çocuklar mekteplerde olduğu gibi hemen cümleleri öğrenmeye başlamamışlardır. İlk önce heceleri daha sonra ise cümleleri öğrenmişlerdir. Bu sistemi klasik eğitim kurumlarından ayıran özelliği öğrencilerin kolaydan zora doğru bir eğitim almaları olmuştur. Mekteplerde yazma eğitimi okuma eğitimini başarı ile tamamlayan öğrencilere sırasıyla verilmiştir. Fakat İsmail Gaspıralı'nın getirmiş olduğu sistemde öğrenciler okuma ve yazma faaliyetlerini aynı anda yapmışlardır. Bu okulları mekteplerde ayıran bir diğer özellik ise dayak, falaka, sopa atmak gibi cezaların olmamasıdır²¹³.

Yeni usul mekteplerde öncelikle eğitim programları belirlenmiştir. Buna ek olarak sınıfların içerisinde bulunan ve eğitim faaliyetlerinde kullanılan masa, sandalye, tebeşir, tahta gibi unsurların faydalı kullanılması üzerinde durulmuştur. Öğretmen masasının duracağı yerden sınıfın ışık durumuna kadar fiziki şartların hepsinin eğitim faaliyetlerine en fazla faydayı sağlayacak şekilde düzenlenmesi gerektiği belirtilmiştir²¹⁴.

İsmail Gaspıralı'nın eğitim konusunda attığı en başarılı adım ise eğitimin millileşmesi olmuştur. Klasik mektep ve medreselerde eğitim dili olarak Arapça kullanılmıştır. Okuma yazma faaliyetleri ise çocukların mektebe gelene kadar sosyal hayat içerisinde bilmedikleri bu dil ile yürütülmüştür. İsmail Gaspıralı ise eğitimde Türkçe'nin ana dil olması gerektiğini düşünmüş ve açtığı yeni usul mektepte bunu

²¹¹ Somuncuoğlu, a.g.t, s.169

²¹² Nadir Devlet, **Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı**, Başlık Yayın Grubu, İstanbul 2011, s. 48

²¹³ Somuncuoğlu, a.g.t, s.170

²¹⁴ Ergün, Çiftçi, a.g.e, s. 6

hayata geçirmiştir. Ana dilde eğitim ile çocuklar sosyal hayatlarında kullandıkları dili öğretim hayatlarında da kullanmaya başlamışlardır. Arapça dersleri ise bir yabancı dil eğitimi olarak düşünülmüştür²¹⁵. Açılan yeni usul mekteplerde eğitim dilinin ana dil olmasında İsmail Gaspıralı'nın İlminsky'in metodundan etkilendiği pek muhtemeldir.

İsmail Gaspıralı, eğitimde başarı sağladığı bu yeni usulü Türkistan'ın her bir köşesine yaymak istemiştir. Ne kadar fazla birlik düşüncesiyle hareket eden okul olursa Rus politikalarının bölmeye çalıştığı Türkistan o derecede birlik içinde olabilir düşüncesi bu okulları yaymak istemesinin temel görüşüdür. 1893 yılında Buhara'ya bir ziyaret düzenleyerek okullarının burada da faaliyete geçmesi için çabalamıştır. Rus baskısından korkan Buhara Emiri ise bu okulların açılmasına ilk başta müsaade etmemiştir²¹⁶.

Rus baskısından korkan Buhara Emir'i Abdulahad'ın yeni usulde okul açmaya müsaade etmemesini eleştirerek Tercüman Gazetesinde bir makale kaleme almıştır. *“Bir zamanlar iki Han vardı. Hanların ikisi de iyi birer iş yapmaya karar verdiler. Hanlardan birincisi, vezirlerinin tavsiyesini dinleyerek bir cami yaptırmaya karar verdi. İkinci Han ise, vezirlerinin buna benzer tekliflerini reddederek, hem bir cami ve hem de bir medrese yaptırmaya karar verdi. Aradan uzun yıllar geçti. Bir gün seyyahlar, birinci Han'ın ülkesinden geçerlerken halkın son derece perişan ve cehalet içinde olduklarını görmüşler. Aynı seyyahlar ikinci Han'ın ülkesinden geçerken insanları gayet mutlu görmüş. Kimi ilimle, kimi de şiir ve edebiyatla uğraşıyormuş. Her hususta ilerlemenin görüldüğü ülkenin Han'ı, yıllar evvel bir memleketin ilerlemesinin her şeyden önce bilgi ve öğrenmeye dayandığını anlamıştır”*. Bir sene sonra bu yazının etkisiyle olmuş olacak ki Buhara Emiri İsmail Gaspıralıyı ziyaret ederek Buhara sınırları içerisinde bir yeni usulde mektep açılmasına müsaade etmiştir.²¹⁷

XIX. yüzyılın son çeyreğinde meyvelerini vermeye başlayan bu okullar Rusya Türkleri arasında Rus politikalarına karşı verilen tepkinin en büyük ürünü olmuşlardır. XX. yüzyıla gelindiğinde Türkistan'da beş bine yakın yeni usulde açılmış eğitim kurumu ortaya çıkmıştır²¹⁸.

²¹⁵ Somuncuoğlu, a.g.t, s.170

²¹⁶ Ergün, Çiftçi, A.g.m. s.7

²¹⁷ Saray, Türk Dünyasında... s.50

²¹⁸ Ali Rıza Saklı, “Gaspıralı İsmail Bey ve Kırım”, *Akademik Bakış Dergisi*, S.53, Ocak- Şubat 2016, s.267

Yeni usulde verilen eğitimin başarısının ardından bu okullar ve Usul-u Cedit düşüncesi yavaş yavaş dikkatleri üzerine çekmeye başlamıştır. Rus Hükümeti bu yeni okulları uyuklayıp duran Müslümanları canlandıracak ve koynumuzda ki yılanı uyandıracaktır düşüncesi ile hoş karşılamamıştır. Rus hükümeti Türkistan’da uyguladığı tüm eğitim politikalarının Türkistan halkını birbirinden ayırmak olduğu düşünüldüğünde İsmail Gaspıralı’nın fikirlerini hoş karşılayacağını düşünmek mümkün olmayacaktır.

İsmail Gaspıralı, Rus Hükümetini kullanarak bu eğitim sisteminin tüm Türkistan’da uygulamaya çalışılmasını sağlamak istemiştir. Bu doğrultuda 1892 yılında Türkistan Genel Valisi olan Rozenbah’a müracaat ederek fikirlerini sunmuştur. Genel Vali ise bu teklifi incelemeleri için V. H. Nalivkin ve N. P. Ostroumov’a göndermiştir. İliminsky’in öğrencisi olan Ostroumov bu teklif karşısında İsmail Gaspıralı için Avrupa medeniyetinin güzel yönlerini kendi milletini uyandırmak için kullanıyor ve yaptığı eğitim ile kendi milletini muhafaza etmeye çalışıyor diyerek bu teklifin geçersiz kılınması gerektiğine dair bir rapor yazmıştır. Ostroumov’un da desteği ile Türkistan Genel Valisi Rozenbah bu teklifi geri çevirmiştir²¹⁹.

İsmail Gaspıralı’nın fikirleri İliminskiy’i de endişeye sürüklemiştir. Rus Ortodoks kilisesinin başkanı olan K. P. Pobedonostsev’e yazdığı bir mektubunda “*Gaspıralı’nın bir tek gayesi var. Rusya idaresinde yaşayan milyonlarca Müslümanı birleştirmek, modem eğitimle ve Avrupa medeniyetinin imkânları ile daha kuvvetli hale getirmek ve İstanbul’un bu hususta desteğini sağlamak. Bu bizim yaptıklarımıza ve yapmak istediklerimize ters düştüğü gibi, Rus ortodoksluğu için de büyük tehlike teşkil edecektir. Bunun için, Gaspıralı’nın ve gazetesinin susturulması gerek. Bunu temin için mutlaka hükümet ricali ile görüşmelisin ve gerekeni yaptırmalısın*²²⁰”. Diyerek İsmail Gaspıralı’nın Rus Hükümeti ve Ortodoks kiliseli için bir tehdit olduğundan bahsetmiştir.

İliminskiy, İsmail Gaspıralı’nın yapmaya çalıştıklarını “*Rus İmparatorluğunun Müslüman tebaası içinde, İslami fikri, Avrupai eğitimle kaynaştırmak; Rusya Müslümanlarını birleştirmek; kendi yayın organıyla Osmanlıca’yı Türklere ortak dil yapmak... Kazan’da Türkçe gazete ve ders kitaplarının sayısı sürekli artmaktadır. Kitapların muhteviyatı Avrupai, dili Osmanlıcadır. Bunun amacı Rusya Müslümanları arasında bir*

²¹⁹ Kasımov, a.g.m, s.341

²²⁰ Saray, **Türk Dünyasında...**, s.29

*kültür merkezi kurmaktır*²²¹” diyerek açıklamıştır. İsmail Gaspıralı’nın oluşturduğu yeni sistem Rusların Türkistan’da tam bir hâkimiyet kurması konusunda büyük bir engel teşkil ettiğinden dolayı engellenmesi gerektiği savunulmuştur. Türkistan’ı küçük kavimlere parçalayarak böl-yönet politikası ile tam bir hâkimiyet kurmaya çalışan Çarlık Rusya’nın tüm Türkleri aydı dil ve aynı fikir etrafında birleştirmeye çalışan Gaspıralı’nın fikirlerine olumlu yaklaşmasını beklemek pek safiyane bir beklendi olurdu.

Bu yeni usul eğitim faaliyetlerinin karşılaştığı zorluklardan bir tanesi de muhafazakâr çevrelerin oluşturduğu ve mektep ve medrese eğitiminde herhangi bir değişiklik istemeyen Usul-ü Kadim grubu olmuştur. Bu gurubun içerisinde dini bir taassup ile her yenilik fikrine karşı gelen cahil mollalar, şeyhler ve dervişler bulunmuştur²²². İslam dinini kendini tamamlamış, yeniliğe ihtiyacı olmayan bir fikir olarak gören bu zümre yenilik fikirlerine tamamıyla karşı çıkmışlardır. Bu yenilik fikirlerinin İslam’ın temelini yıkacağını düşünmüşlerdir. Kendilerine özellikle kırsal kesimlerde destek bulan bu zümre Türk toplumunun aydınlanmasını istemeyen Rus Hükümeti tarafından da desteklenmiştir²²³. Bu kesimde kalan kimseler Türklerin Rus politikalarına karşı durabilmelerinin yegâne unsurunu din olarak değerlendirmişlerdir²²⁴. Rus politikalarının önündeki en önemli engel İslam dini olmuş olmasına rağmen Müslüman ahali geri kalmış bir durumda hayatlarını sürdürmüştür. Bölgedeki Rus hâkimiyeti sağlamlaştıkça Türkler üstündeki Rus politikaları da zamanla tesir etmeye başlamıştır. Bunun önüne geçebilmek için klasik eğitim kurumları yeterli kalmamış ve milli bir birliğin oluşturulması düşüncesi ortaya çıkmıştır. Çarlık Rusya ise Türkistan’ın milli bir birlik içerisinde bulunmasında korktuğu ve buradaki hâkimiyetinin zayıflayacağı korkusu ile bu hareket karşısında duran Türk mollalarını desteklemiştir.

---

²²¹ Gündoğdu, a.g.m, s.20

²²² Devlet, **İsmail Bey...**, s. 68

²²³ Kanlıdere, a.g.m s.724

²²⁴ Devlet, **İsmail Bey...**, s.68-69

SONUÇ

Altın Orda Devletinin siyasi hayatının son bulması ile beraber egemenlik kurdukları coğrafyada Kazan, Astrahan, Kasım, Sibir, Kırım gibi Türk hanlıkları ortaya çıkmıştır. Altın Orda Devleti'nin siyasi hayatının son bulması ile ortaya çıkan siyasi boşluktan istifade ederek Moskova Knezliği de güçlenmeye başlamıştır. Türk Hanlıkları ile Moskova Knezliği arasındaki ilişkiler IV. İvan'ın tahta geçmesine kadar Türk üstünlüğü ile geçmiştir. IV. İvan başa geçtiğinde siyasi iktidarını kuvvetlendirmeye çalışmış, askeri reformlara önem vermiş ve “Çar” unvanını kullanmaya başlamıştır. Türk Hanlıkları ile Çarlık Rusya'sı arasındaki ilişkilerin dönüm noktası olarak Kazan Hanlığının IV. İvan tarafından 1552 yılında işgal edilmesi gösterilebilir.

Tarih boyunca devletler siyasi emellerini gerçekleştirebilmek ve ekonomik fayda sağlamak amacıyla komşu ülkelerin topraklarına göz dikmişlerdir. IV. İvan'ın Kazan Hanlığına göz dikmesinin sebebi ise birçok ticaret yolunun kesiştiği bir coğrafya olan Kazan'ın ekonomik olarak Çarlık Rusya'sına fayda sağlayacağı düşüncesi olmuştur. Kazan'ın ele geçirilmesinin ardından Çarlık Rusya'sı kendi milletinden olmayan ve başka bir dine mensup bir insan topluluğuna hükmetmeye başlamıştır. Bu durum Çarlık Rusya'sının Türkistan üstündeki politikalarının başlangıcı olmuştur. IV. İvan'ın Kazan'a egemen olması ile beraber bölgedeki Müslüman-Türk unsuru baskı altına alınmaya çalışılmış ve birçok cami yıktırılmıştır. Çarlık Rusya'sı tarafından bu dönemde uygulanan politikalar, Çarlık Rusya'sının Türkistan coğrafyasında ilerlemesine paralel olarak geliştirilerek kullanılmıştır. Kazan işgal edildikten sonra bölgede hemen misyonerlik faaliyetleri başlamış ve Aziz Guri adında bir rahip buranın Hristiyanlaştırılması için IV. İvan'ın emri ile görevlendirilmiştir. 1867 yılında ise bu rahibin yaptığı işlere hürmeten, Aziz Guri'nin adını taşıyan Aziz Guri Kardeşlik Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyetin amacı çeviri faaliyetleri ile Hristiyanlığın bölgede yayılmasıdır. Görülüyor IV. İvan'dan XIX. yüzyıla kadar sürdürülen politikalar düşünce sistemi açısından bir süreklilik göstermiştir.

Kazan'ın işgalinden sonra Kazan Türkistan coğrafyasına yayılmak için bir merkez haline dönüştürülmüş ve diğer Türk Hanlıklarına yapılacak seferler için bir çıkış noktası olmuştur. Kazan'ın ardından Astrahan ele geçirilmiştir. Bu yayılma politikası

XIX. yüzyılın sonuna kadar sürekli olarak devam etmiştir. Çarlık Rusya'sının yayılma politikası her ele geçirilen yerin diğerleri için yapılacak askeri seferlere dayanak noktası oluşturması sistemine dayanır.

Çarlık Rusya'nın uyguladığı yayılma politikası yeni politikaların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Her ele geçirilen yerin diğer Türk coğrafyalarına yapılacak askeri seferlere zemin oluşturulması ile oluşan yayılma politikası neticesinde müstahkem mevkiiler oluşturularak buralara kaleler inşa edilmiştir. İnşa edilen kalelere ise Rus nüfusu kaydırılmış ve bölgedeki nüfus Rusların lehine olacak şekilde değiştirilmeye çalışılmıştır. Çarlık Rusya'sının ekonomik çıkarları doğrultusunda başlattığı yayılma politikası sosyal alanda uygulanan politikalarında temelini oluşturmuştur.

Nüfus politikası ile uygulanmak istenen amaç ele geçirilen bölgelerde kalıcı bir Rus egemenliği kurmaktır. Bu politika ilk olarak Türk egemen sınıfının hâkimiyetine son vermek amacı ile başlamış daha sonra ise ekonomik faaliyetlerin Rus egemenliğine geçmesi için tarım ve ticaret alanlarına Rusların yerleştirilmesi ile sonuçlanmıştır. Uygulanan bu politika neticesinde Türker hem egemenliklerini kaybetmişler hem de ekonomik çıkarları zedelenecek Rus egemenliği altında ezilmişlerdir.

Türk nüfusunun kırılması için askere alma sistemi de bir politika olarak Rus hükümeti tarafından uygulanmıştır. Rus ordusunda görev yapmak için askere alınan Türkler ilk olarak burada Hristiyanlık baskısı altında ezilmeye başlamışlardır. Askerlik görevi ile yükümlü olan Türklerin dini inançlarının yaşaması engellenmiştir. Rus ordusunda görev yapan Türkler aynı zamanda Hristiyanlık baskısı altında da ezilmişlerdir. Ruslaştırma siyasetinin bir aracı olarak askere alma uygulaması şu şekilde değerlendirilebilir. İlk olarak neslin devamını sağlayabilecek erkek nüfusun askere alınması ile Türklerin nüfus yoğunluğunun azaltılması amaç edinilmiştir. İkinci olarak ise Rus ordusunda görevli olduğu süre zarfında Rus kültürünü benimsemiş bir Türk askerinin, askerlik görevi bittikten sonra bu kültürü aile fertlerine de yayabileceği düşünülmüştür.

Çarlık Rusya'nın Türkistan'daki politikaları birbirini tamamlayacak şekilde uygulanmıştır. Çarlık Rusya, Türkistan'a olabildiğince uzun süre varlığını korumak için bölgedeki halkın Rus kültürü altında eritilmesi gerektiğini düşünmüştür. Bu doğrultuda misyonerlik faaliyetlerine önem verilerek Hristiyanlaştırma çabası

güdülmüştür. XIX. yüzyıla kadar uygulanan Hristiyanlaştırma politikası Rus hükümetinin istediği oranda başarıya ulaşamamıştır. Çarlık Rusya Türkistan'da Hristiyanlığı yayabilmek için Hristiyanlığı kabul edenlere bazı ekonomik ayrıcalıklar tanımışlardır. Fakat bu ayrıcalıkları elde eden Türkler tekrardan eski dinlerine dönme eğiliminde olmuşlardır. Örneğin II. Katarina'nın Rus olmayan milletlerin yönetimi konusunda gösterdiği hoşgörü Türklerin kitleler halinde eski dinlerine dönemleri ile sonuçlanmıştır.

XIX. yüzyıla gelindiğinde Rus politikaları değişmeye başlamıştır. Türkistan halkına baskı ve şiddet ile Hristiyanlığı ve dolayısıyla Rus kültürünü benimsetemeyeceğini anlayan Rus hükümeti eğitim faaliyetlerine önem vermeye başlamıştır. Bu eğitim faaliyetlerinin sistemleşmesi ise İlminskiy ile olmuştur. İlminskiy metodu diye adlandırılan bu sisteme göre Çarlık Rusya altında yaşayan her Türk topluluğunun konuştuğu lehçenin ana dil haline getirilmesi ve Türkistan'ın parçalara ayrılması amaç edinilmiştir. Böl-yönet ilkesi diye adlandırılan bu sistem ile Çarlık Rusya tek bir parça halinde olan Türkistan yerine parçalara ayrılmış bir Türkistan'ın daha kolay idare edilebileceğini düşünmüştür. Bu doğrultuda İlminskiy öncülüğünde okullar açılmıştır. Bu okullarda yürütülen eğitim faaliyetleri Türkistan'daki dil birliğinin bozacak şekilde düzenlenmiştir. Rus alfabesi çıkış noktasını oluşturacak şekilde her Türk lehçesine ayrı bir alfabe hazırlanmıştır. Türkistan'daki dil birliğinin bozulması ile Rus kültürünün buradaki faaliyetlerinin daha etkili olacağı düşünülmüştür.

Türkistan içlerinde İlminskiy metodu ile eğitim faaliyetleri sürdürülürken Türklerin asırlardır kullanmış oldukları eğitim kurumları olan medreseler de varlıklarını sürdürmüşlerdir. Tüm İslam âleminde olduğu gibi Türkistan medreseleri de XIX. yüzyıla gelindiğinde bozulmuşlar ve eğitim faaliyetlerinde bir yeterlilik gösterememeye başlamışlardır. Türkistan medreselerinin geri kalmış olmasında Rus politikalarının bir tesiri bulunmamaktadır zira medrese sistemi XV. yüzyılda bozulmaya başlamıştır. XIX. yüzyılda skolastik düşüncenin hâkim olduğu medreselerde eğitim faaliyetleri gereken ölçüde sürdürülemiyor olsa da medreseler Türkistan'da İslam bilgilerinin, Türkistan halkına aktarılması konusunda bir başarı sağlamıştır.

İslam dini, Türkistan'da birleştirici bir unsur olarak kaldığı sürece Çarlık Rusya'sının bölgede uyguladığı Hristiyanlaştırma siyasetinin başarıya ulaşması

beklenemeyeceğinden medrese sisteminin ortadan kaldırılmasına yönelik Rus politikaları da oluşturulmuştur. Fakat medreselerin devlet eli ile kapatılması Türkistan halkı arasında bir ayaklanmaya sebep olabileceği düşüncesiyle gerçekleştirilmemiştir. Daha az tepki çekecek bir yol olan medrese sisteminin ihmal edilmesi siyaseti takip edilmiştir. Bu doğrultuda medreselerin kendi kendine yok olması düşünülmüştür.

Türkistan'da var olan en önemli birleştirici unsurlar olan İslam Dini ve Türkçe, Çarlık Rusya'sı tarafından zararlı görülmüş ve bu unsurların ortadan kaldırılması için politikalar oluşturulmuştur. Bu politikalardan Türk dili içerisinde var olan lehçelerin birer ana dil haline getirilmesi politikası Türkistan'ın günümüzdeki hali göz önüne alındığında başarıya ulaşmıştır. Türkistan coğrafyasında kurulmuş olan Türk devletlerinin hepsi Türkçenin farklı lehçelerinden oluşan diller kullanmaktadırlar. İlimskiy metodunun bir parçası olan bu politikanın başarıya ulaşmasında işleyen süreç göz önüne alındığında yaklaşık yetmiş senelik bir Sovyet Rusya dönemi de göz bulundurulmalıdır. Bu politikanın çıkış noktası XIX. yüzyıl olsa da Sovyet Rusya zamanında da devam etmiştir. Anlaşıyor ki Rus hükümetleri rejim değiştirmiş olsalar bile Türkistan'da konuşulan Türkçeyi lehçelere ayırma siyasetini bir devlet politikası olarak uygulamışlardır. Türkistan üstündeki egemenliklerini sürekli hale getirmek için uygulanan politikalarda bir süreklilik görülmektedir. Bu politikaya bir tepki olarak Ceditçilik ortaya çıkmıştır İsmail Gaspıralı önderliğinde "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" sloganı ile Türkçenin farkı lehçelerini konuşan Türkler arasında bir dil birliği sağlanılmaya çalışılmıştır.

Türkistan'da var olan bir diğer birleştirici unsur ise İslam dinidir. Türkistan'da kalıcı bir egemenlik kurmak isteyen Çarlık Rusya bu konuda da politikalar geliştirmiştir. Türkistan'daki İslam unsurunun ortadan kaldırılması ve Hristiyanlığın yerleştirilmesi amacı doğrultusunda ilk önce misyonerlik faaliyetleri yürütülmüştür. Bu politika doğrultusunda bir kısım Türkler, Hristiyanlaştırılmış olsalar da daha sonra kitleler halinde İslam'a dönmüşlerdir. XIX. yüzyılda Çarlık Rusya'sının İslam'a karşı uyguladığı bir başka politika ise Kur'an'ın tahrif edilmesi politikasıdır. Devlet eli ile basılan Kur'anlarda yanlışlıklar görülmüştür. Türkistan'ın günümüzdeki durumu göz önüne alındığında Rus hükümetlerinin uygulamış oldukları din siyasetinin başarıya ulaşmadığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

(1) Osmanlı Basımı

- A. Sevindik. (31 Aralık 1908). İslam ve türk alemi: rusya müslümanlarında dil ve edebiyat. *Sıratımüstakim*, 1(19), 300-302.
- Abdürreşid, (19 Muharrem 1913). Rusya'da kur'an'a tecavüz ve kelim-i kadimi tahrif. *İslam Dünyası*, (19), 291-292.
- Akçura Oğlu Yusuf. (3 Haziran 1909). Rusya'da sakin türklerin hayat-ı medeniye, fikriye ve siyasiyelerine dair. *Sıratımüstakim*, 2(39), 201-204.
- Alimcan el-İdrisi. (21 Ekim 1909). Buhara'da tahsil. *Sıratımüstakim*, 3(59), 111-112.
- Continental oteli'nde meclis ve hutbelerim. (24 Haziran 1909). *Sıratımüstakim*, 2(42), 248-250.
- İsmail Gaspirinski. (10 Aralık 1914). Büyük türk mualiminin büyük türk şairine bir mektubu. *Türk Yurdu*, 6(12), 2404-2405.
- Nefer Ali. (13 Nisan 1910). Darülhilafetül aliyye'de ceride-i islamiyyesine. *Sıratımüstakim*, 6(136), 92-95.
- Osman Cudi. (12 Aralık 1913). Kur'an'ın yanlış basılması hakkında. *İslam Dünyası*, (19), 299-300.
- Refat. (1925). Türkistan'da eski ilim yurtlarının hali. *Mahfil*, 5(58), 192-193
- Troytskili Ahmed Taceddin. (21 Ekim 1909). Novoye vremya ve alem-i islam. *Sıratımüstakim*, 3(59), 109-110.
- Türkistanlı Refet bin Davut. (Zilkade 1342). Türkistan (türkistan'a coğrafi cihetten bir nazar). *Mahfil*, 4(49), 11-12.

(2) Osmanlı Arşivi

BOA. HRT. h..0097.

BOA. HRT. h..0118.

(3) Kitap

- Acar, K. (2014). *Ortaçağ'dan sovyet devrimi'ne rusya*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Acar, S. (2017). Kazan hanlığı. H. Alan & İ. Kemaloğlu (Ed.) içinde, *Avrasya'nın sekiz asrı cengizogulları* (s.248-284). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Çelebi, E. (2018). *Türkistan milli mücadelesi yaş türkistan dergisine göre*, İstanbul, Hiper Yayın
- Çelik, M. B. (2017). Hokand hanlığı. H. Alan & İ. Kemaloğlu (Ed.) içinde, *Avrasya'nın sekiz asrı cengizogulları* (s.527-571). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Çetinkaya, A. (2108). *Rusya'nın ortadoğu'ya yönelik dini politikalarında misyoner kurumları*. (1840-1917). İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Devlet, N. (1988). *İsmail bey gaspıralı (1851-1914)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- (2011). *Unutturulan türkçü, islamcı, modernist ismail gaspıralı*. İstanbul: Başlık Yayın Grubu.
- (2014). *Rusya türklerinin milli mücadele tarihi (1905-1917)*. Ankara: TTK.
- Doğan, O., A. Erdoğan. (2017). *Batı türkistan hanlıkları (kuruluştan yıkılışa)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Gökalp, Z. (2013). *Kültür ve medeniyet*. Konya: Gençlik Kitabevi.
- Hablemitoğlu, N. (2006). *Gaspıralı İsmail*. İstanbul: Bir Harf Yayınları
- Hatunoğlu, N. (2017). Buhara hanlığı. H. Alan & İ. Kemaloğlu (Ed.) içinde, *Avrasya'nın sekiz asrı cengizogulları* (s.428-526). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Hayit, B. (1995). *Türkistan devletlerinin milli mücadele tarihi*. Ankara: TTK.
- Koç, D. (2015). *Rus elçilik raporlarına göre hokand hanlığı. (xix. yüzyılın ilk yarısı)*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- (2017). Hive (harezmi) hanlığı. H. Alan & İ. Kemaloğlu (Ed.) içinde, *Avrasya'nın sekiz asrı cengizogulları* (s.572-631). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kemaloğlu, İ. (2015). *Rusların gözüyle türkler*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- (2017). Altın orda devleti. H. Alan & İ. Kemaloğlu (Ed.) içinde, *Avrasya'nın sekiz asrı cengizogulları* (s. 98-149). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kırimer, C. S. (1996). *Gaspıralı İsmail bey*. (Haz. Ramazan Bakkal). İstanbul: Avrasya Bir Vakfı Yayınları-2
- Kurat, A. N. (2011). *Türkiye ve idil boyu (1569 astarhan seferi, ten-idil kanalı ve xvi-xvii. yüzyıl osmanlı-rus münasebetleri)*. Ankara: TTK.
- (2014). *Rusya tarihi başlangıçtan 1917'ye kadar*. Ankara: TTK.
- Özkaya, S. (Ekim 2016). *Meşrutiyet basınından örneklerle Türkistan (siyasi, iktisadi, sosyal hayatına dair)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Rahimzyanov, B. (2017). Kasım hanlığı. H. Alan & İ. Kemaloğlu (Ed.) içinde, *Avrasya'nın sekiz asrı cengizogulları* (s.285-319). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Saray, M. (1987). *Türk dünyasında eğitim reformu ve gaspıralı bey*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

- (2017). *Rus işgali devrinde Osmanlı devleti ile türkistan hanlıkları arasındaki siyasi münasebetler (1775-1875)*. Ankara: TTK.
- Erşahin, S. (1999). *Türkistan'da islam ve müslümanlar sovyet dönemi*. Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Temir, A. (2001). Kazan hanlığı. *Türk Dünyası El Kitabı C.1* (s.550-557). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Topsakal, İ. (2018). *Rus çarlığı ve türkler rus misyoner kaynaklarına göre (1552-1917)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yalçinkaya, A. (2006). *Sömürgecilik pan-islamizm ışığında türkistan*. Ankara: Lalezar.
- Yorulmaz, O. (2017). Kazaklar ve kazak hanlığı. H. Alan & İ. Kemaloğlu (Ed.) içinde, *Avrasya'nın sekiz asrı cengizogulları* (s.440-481). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Zaytsev, İ. (2017). Astarhan hanlığı. H. Alan & İ. Kemaloğlu (Ed.) içinde, *Avrasya'nın sekiz asrı cengizogulları* (s.373-387). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ziyayev, H. (2007). *Türkistan'da rus hâkimiyetine karşı mücadele*. (Çev. A. Çelikbay). Ankara: TTK

(4) Makale

- Aça, M. (Kasım-Aralık 2013). Misyoner-şarkiyatçı il'minsky'in çarlık rusyası'nın Hristiyanlaştırma ve ruslaştırma politikalarındaki yeri. *Yeni Türkiye-Türkçe Özel Sayısı*, 55, 1464-1477.
- Çarlık rusya'sı ve sovyetler birliğinde yeni ulusların inşası adına tatar nüfusunu kırma girişimleri. *Balıkesir Üniversitesi Edebiyat Dergisi*, 219-242.
- Adilbayev, A. (2002). Çarlık döneminde kazak topraklarında yürütülen ruslaştırma faaliyetleri. *Bilig*, (23), 67-90.
- Ahatov, U., J. Kumğanbayev. (2012). XIX. yüzyılın sonu ile xx. Yüzyılın başındaki rusya imparatorluğu'nun orta asya üzerine uyguladığı politikaları ve halkın yaşam biçimi. *Tarihin Peşinde*, (7), 219-224.
- Akmaz, A. (2014). Rus yayılcılığının sistemleşme süreci. *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 29-44.
- Arık, D. (2006). Türk kültürünün farklı bir boyutu olarak kreşin-hristiyan tatarların dini inanışları. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47(1), 67-86.
- Ayan, E. (2008). İbiray altınsarin ve nikolay ivanoviç ilminski'nin kazak eğitim sistemine etkileri. *Turkish Studies*, 3(7), 125-135.
- Baumann, R. F. (2002). Rusya'nın türk bölgelerinde yayılması. *Türkler*, 18, 1000-1017.

- Beyler, F. (2016). Rusya'da medreseler ve islami eğitim-öğretim alanındaki faaliyetleri: genel bir bakış. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(7), 88-103.
- Bozkurt, N. (2003). Medrese. *TDVİA*, 28, 323-327.
- Çapraz, H. (Aralık 2011). Çarlık rusyası'nın türkistan'da hâkimiyet kurması. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (24), 51-78.
- Çetin, H. (Aralık 2001). Devlet, ideoloji ve eğitim. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(2), 201-211.
- Çitil, R. (2016). Dala Vilayatinin Gazeti. *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (55), 377-402
- Dualı, Ş. M. (Nisan 2012). Rusya müslümanları örneğinde din ve vicdan özgürlüğü sorunu. *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 81-104.
- Egamberdiyev, M. (2005). Çarlık rusya'sının türkistan'daki eğitim politikası (1870-1917). *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 103-108.
- (Mart 2005). Türkistan'da açılan rus eğitim müesseselerinin ruslaştırma siyasetindeki rolü. *Kastamonu Üniversitesi*. 13(1), 233-240.
- Eshenkulova, K. (Kış 2015). Kaufman'ın türkistan siyaseti: sömürgecilik ve islam kurumlarının ihmali. *Turan-Sam Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, 7(25), 49-66.
- Ethem, M. (Eylül-Ekim 2016). Rusça kur'an çevirilerinin tanıtımı ve çeviribilimi açısından incelemesi-1 (Arapçadan Rusçaya yapılan kur'an çevirileri. *Akademik Bakış Dergisi*, (57).
- Gökgöz, S. S. (Eylül 2007). Rus misyoner şarkiyatçılığında islam peygamberi ve kur'an hakkında temsil biçimleri. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 10(29), 13-27.
- Gündoğdu, A. (2017). Gaspıralı İsmail bey ve türk aydınlanması. *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, (17), 11-25.
- Kalsın, B. (Kış 2014). İsmail gaspıralı ve tercüman gazetesi. *Uluslar Arası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 95-115.
- Kanlıdere, A. (2002). XIX. ve XX. yüzyıllarda kazan tatarları. *Türkler*, 18, 719-739.
- Kapağan, E. (Aralık 2014). İlminskiy'in projeleri ile parçalanmış türkistan'da yeniden birlik çalışmaları üzerine görüş ve öneriler. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 3(4), 1-13.
- Kasimov, B. (2010). Ceditçilik (bazı mülâhazalar). *Gazi Üniversitesi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1(6), 336-361.
- Kınacı, C. (2010). Sovyetlerden günümüze kazakistan'da kazak dilinde eğitim politikaları. *Turkish Studies*, 5(4), 1304-1319.

- Koç, D. (2012). Aşağı idil boyunda hâkimiyet mücadelesi ve astarhan (hacı tarhan) hanlığı. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2(1), 455-494.
- Konak, İ. (Bahar 2012). Moskova knezliğinin bağımsızlığa geçişinde türk-moğol dünyasının rolü. *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, 22(1), 99-122.
- Kurat, A. N. (1954). Kazan hanlığı (1437-1556). *AÜDTCFD*, 12(3), 227-248.
- (Temmuz-Aralık 1965). Rus hâkimiyeti altında idil-ural ülkesi. *AÜDTCF*, 23(3-4), 91-126.
- Maraş, İ. (1998). Kazan bölgesinde misyonerlik faaliyetleri. *Dinler Tarihi Derneği Yayınları*, 237-246.
- Orman, İ. (2003). Medrese. *TDVİA*, 28, 338-340.
- Özdemir, E. (2009). Rusya'nın kazakistan'da uyguladığı kültür siyasetine örnek olarak "dala vilayeti gazetesi", *Turkish Studies*, 4(3), 1697-1715
- Özkan, R. (2011). Toplumsal yapı, değerler ve eğitim ilişkisi. *Kastamonu Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 19(1), 333-344.
- Özkan, M. (2018). Bekoviç gibi kaybetmek: aleksandr bekoviç çerkassky'in 1717 hive seferi. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 93-111.
- Saklı, A.R. (Ocak-Şubat 2016). Gaspıralı ismail bey ve kırım. *Akademik Bakış Dergisi*, (53), 265-271.
- Saray, M. (1989). Altın orda hanlığı. *TDVİA*, 2, 538-540.
- (2002). Rusya'nın türkistan'da yayılması. *Türkler*, 18, 969-999.
- Somuncuoğlu, T. (Ağustos 2014). Çarlık rusya'sı döneminde türkistan'da islam ve modernleşme. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18(2), 227-240.
- Tamir, F. (2002). Kazak hanlığı. *Türkler*, 8, 1129-1141.
- Taşgıl, A. (2001). Kasım hanlığı. *TDVİA*, 24, 543-544.
- (2012). Türkistan, *TDVİA*, 43, 556-560.
- Toker, M. (2004). İsmail gaspıralı ve "dilde birlik" fikri üzerine. *SÜTAD*, (16), 31-45.
- Türkoğlu, İ. (2002). Kazan hanlığı. *TDVİA*, 25, 136-138.
- Ünal, F. (2008). Geçmişten günümüze as-tarhan (astrahan/hacı tarhan). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, (38), 227-252.
- Yetişgin, M. (2002). Rusların türkmen topraklarını istilaları. *Türkler*, 18, 1035-1054.
- Yılmaz, M. Y. (Sonbahar 2014). İşgal dönemi türkistan'da rus dil planlaması ve cedid hareketi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, (29), 339-349.

(5) Bildiri

- Alp, A. (2016). *İdil-ural bölgesinde ruslaştırma siyasetine misyonerlerin katkılarında bir örnek olarak Mihail aleksandroviç maşanov'un çalışmaları*. Milletlerin Kesişme Noktası İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı II. Kırklareli.
- Berber, O. (2012). *XVIII. yüzyılın ilk yarısında çarlık rusyası'nın türkistan siyasetine "böl-yönet" ilkesi bağlamında bir bakış*. Gaspıralı'nın İzinde "Dilde, Fikirde, İşte Birlik Kongre Bildirileri Kitabı. Türk Dünyası Vakfı, İstanbul.
- Ergün, M., B. Çiftçi. (2008). *Türk dünyasının ilk ortak eğitim reformu: Usul-ü cedid hareketi*. I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı. İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları.
- Mominov, K. (5-7 Ekim 2012). *Orta asya'da medreselerin tarihsel gelişimi ve felsefi temelleri*. Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu'nda sunulmuş bildiri, Muş Alparslan Üniversitesi, Muş.

(6) Tez

- Egamberdiyev, M. (2002). *Türkistanskiye vedomosti gazetesine göre türkistan'da ruslaştırma siyaseti (1870-1917)*. Basılmamış yüksek lisans tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Eshenkulova, K. (2007). *Modern bilimlerin türkistan'a girişi (1800-1917)*. Basılmamış doktora tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Somuncuoğlu, B. T. (2006). *Türkistan'da eğitim (1865-1917) ve çarlık rusya'sının sosyo-politik açıdan eğitime yaklaşımı*. Basılmamış doktora tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

(7) Tüzel Kişi

- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (2005). *Belgelerle osmanlılarla türkistan ilişkileri (xvi-xix. yüzyıllar)*. Ankara.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Salih BAYAR

Doğum Yeri ve Yılı : Kastamonu/1992

Medeni Hali : Bekâr

Yabancı Dili : İngilizce

E-posta : bayarsalih1@gmail.com

Eğitim Durumu

Lise : Kastamonu Kuzeykent Lisesi (2006-2010)

Lisans : Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim
Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümü (2010-2015)

Yüksek Lisans : Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih
Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı (2016...)